

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих НАУК
Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Магістерська робота

на тему: **«ВИБОРЧЕ ПРАВО ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: МОЖЛИВОСТІ ТА
ПЕРЕШКОДИ»**

Виконала: студентка 2-го року
навчання,
Спеціальності 081 Право
Кухта Марта Ігорівна
m.kukhta@ukma.edu.ua

Керівник :
Цельєв Олексій Вікторович
кандидат юридичних наук,
доцент

Рецензент _____
Магістерська робота захищена
з оцінкою ____

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

Я, Кухта Марта Ігорівна, студентка другого року магістерської програми за спеціальністю «Право» факультету правничих наук НаУКМА підтверджую наступне:

- написаною мною магістерська робота на тему «Виборче право під час воєнного стану: можливості та перешкоди» відповідає вимогам академічної доброчесності здобувачів освіти у НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;
- надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck;
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

08.05.2024

Кухта М.І.

ЗМІСТ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ	4
ВСТУП	5
Розділ 1. ОБМЕЖЕННЯ ТА ЗАБОРОНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НАЦІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ	11
1.1. Права людини та можливості їх обмеження	11
1.2. Підстави та наслідки обмеження прав людини.....	14
Розділ 2. ПРИНЦИПИ ВИБОРЧОГО ПРАВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	16
2.1. Зміст виборчих прав	16
2.2. Принцип рівного виборчого права.....	22
2.3. Принцип вільних виборів.....	26
2.4. Принцип чесних виборів.....	30
2.5. Принципи прямих, періодичних та справжніх виборів	36
2.6. Основні положення інституту голосування.....	41
2.7. Правові виклики проведення виборів під час воєнного стану	48
Розділ 3. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВИБОРІВ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ	57
3.1. Вибори в умовах воєнного стану : Хорватія та США.....	57
3.2. Вибори кольору хакі у Канаді.....	70
3.3. Вибори у Франції у 1956 році.....	73
3.4. Вибори в Ізраїлі під час воєнного конфлікту	78
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	87

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

1. ВР України – Верховна рада України
2. ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
3. ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини
4. ЄС – Європейський Союз
5. ЗСУ – Збройні Сили України
6. Ст – стаття
7. Ч – частина
8. КМУ – Кабінет міністрів України
9. рф – російська федерація
10. ХДС – Хорватська демократична співдружність
11. IRI (International Republican Institute) – Міжнародний республіканський інститут
12. ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
13. БДПЛ – Бюро демократичних інститутів та прав людини
14. ENEMO (European Network of Election Monitoring Organizations) – Європейська мережа організацій зі спостереження за виборами
15. Str – strona
16. P – page

ВСТУП

Актуальність магістерської роботи. Проблематика захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану становить суттєвий аспект сучасного правового життя українського населення. Актуальність проведення виборів під час військових дій полягає у важливості забезпечення демократичних процесів та громадянських прав навіть у умовах конфлікту. Дана проблема набуває особливого значення в контексті сучасних збройних конфліктів, де стабільність і легітимність влади є критичними для мирного врегулювання конфлікту та побудови демократичного суспільства.

Згідно із національним законодавством вибори Президента України відбуваються раз на п'ять років. З цього слідує, що строк повноважень діючого Президента України та ВР України – спливає в 2024 році. У 2024 році повинні були б відбутись чергові вибори, як Президента так і Парламенту України. У лютому 2022 року російська федерація здійснила відкритий воєнний наступ на територію незалежної, демократичної держави Україна, і як наслідок було запроваджено воєнний стан.

Звертаємо увагу, що введення воєнного стану не завжди означає, що відбуваються активні військові або бойові дії. Уряд може оголошувати воєнний стан як запобіжний захід перед можливими загрозами або конфліктами, необхідними для підвищення готовності оборони країни, або ж через можливе настання катастрофи або інших надзвичайних обставин. Наприклад, це може статися під час напружених міжнародних відносин або перед очікуваним військовим конфліктом. Воєнний стан може бути оголошений через внутрішні загрози безпеці, наприклад, через загострення внутрішньополітичних конфліктів, терористичну діяльність або інші форми насильства, що становлять загрозу громадському порядку, і звісно воєнний стан вводиться, коли у країні триває війна. Тому, у своїй науковій діяльності ми вивчали й зарубіжний досвід проведення виборів під час військових дій для більш глибокого та всебічного

аналізу можливостей здійснення виборчих процесів в умовах конфлікту і оцінки реальності дотримання виборчих принципів під час військових дій.

На даний момент в Україні ми спостерігаємо затяжний воєнний конфлікт з країною терористом. Тому тема проведення виборів є дуже актуальною та часто обговореною у політичних та правових колах. Окрім цього міжнародна політична еліта неодноразово піднімала дане питання на обговорення на різних міжнародних зустрічах.

Стан наукового дослідження. Серед науковців вагомий внесок у дослідження зазначеного питання зробили Ключковський Ю. Б., Бучин М.А., Андрушко І.П, Нестерович В. Ф., Волошенко Г.Б., Сарай Р.Д., Климкова І. І., Остапенко М. А., Балабан Р.В.

Наукове та практичне значення. Розгляд цієї теми дозволить визначити, які конкретно аспекти виборчого права підлягають змінам або обмеженням під час воєнного стану. Важливість полягає ще й у забезпеченні прав людини та їх стабільності в державі під час воєнного стану. Розуміння того, як виборче право регулюється під час воєнного стану, допоможе визначити межі дій влади у період надзвичайних обставин. Дослідження виборчого права під час воєнного стану може мати велике значення для реформування законодавства або міжнародних стандартів у сфері виборів. Воно може стати підґрунтям для обговорень щодо змін у політичному процесі під час кризових ситуацій. Магістерська робота з даної теми сприяє поглибленню розуміння законодавчих та конституційних аспектів демократичного управління в умовах надзвичайних обставин.

Предметом магістерської роботи є оцінка легітимності, законності проведення виборів в Україні під час дії воєнного стану, визначення прогалів в законодавчому регулюванні можливостей проведення виборів під час воєнного стану та вивчення даної теми у міжнародно - правовому контексті.

Об'єктом магістерської роботи виступають виборчі права, вибори, які відбуваються в умовах воєнного стану.

Метою роботи є обмежень прав людини в умовах воєнного стану, впливу воєнного стану на реалізацію принципів виборчого права, характеристика та

аналіз міжнародного досвіду проведення виборів під час війни або воєнних конфліктів, формулювання теоретико-прикладних висновків з тематики, що досліджується.

Завдання магістерської роботи:

- здійснити класифікацію прав і свобод людини за можливістю їх обмеження;
- провести аналіз підстав та наслідків обмеження прав людини;
- дослідити питання виборчих прав, особливу увагу надати видам виборчих прав та класифікації виборчих цензів;
- з'ясувати зміст принципу рівних, вільних, чесних виборів та їх дотримання в умовах воєнного стану;
- розкрити значення таких принципів виборів як прямі вибори, періодичні та справжні, їх реалізація під час воєнного стану;
- зазначити основні положення процедури голосування та її особливості, можливість їх забезпечення у воєнний період;
- виокремити та оцінити ризики проведення виборів в Україні під час дії воєнного стану;
- проаналізувати наявний міжнародний досвід проведення виборів під час війни або воєнних конфліктів у таких країнах як Хорватія, США, Канада, Франція, Ізраїль;
- підвести підсумки досліджуваної теми та викласти власні пропозиції щодо досліджуваного питання.

Методи дослідження. При написанні даної курсової роботи я використовувала загальнонаукові та спеціально-наукові методи правового дослідження.

Загальнонаукові методи:

1. Аксіологічний метод є одним із найважливіших методів у виконанні роботи тому, що сприяє аналізу та розгляду даного питання через призму

ціннісних орієнтирів у контексті прав та свобод людини та їх важливості дотримання під час виборів у воєнний стан.

2. Антропологічний метод надає розуміння виборчим процесам в контексті певного політичного та соціального середовища під час воєнного конфлікту, вплив військового конфлікту на виборчі процеси через призму соціальних структур і взаємодій між різними групами населення та держави.

3. При використанні аналітичного методу розвиваються такі навички як оцінка фактів, інформації, критичне мислення у досліджуваному питанні, уможливорює детально вивчити законодавство, що регулює виборчі процеси під час воєнного стану, допомагає ідентифікувати можливості та обмеження, з якими стикаються виборчі органи під час воєнного стану. Окрім того, за допомогою аналітичного методу відбувається легший розгляд впливу воєнного стану та військових дій на проведення виборів, а саме аналіз ситуації із дотримання прав людини, безпекова ситуація громадян, ризики, можливості організації виборів у зоні бойових дій, тощо.

4. Системний метод допомагає вивчити дане питання повно, всебічно із врахуванням усіх правових аспекти в різних відношеннях.

5. Порівняльно-історичний метод дослідження є важливим для аналізу виборчих процесів та розуміння історичного контексту під час воєнного стану через призму їх еволюції в різних національних та історичних контекстах, допомагає знайти кращі практики з організації виборчих процесів у надзвичайних умовах – війни, воєнного конфлікту, а також використовувати досвід інших країн для розв'язання сучасних проблем

6. Формально-логічний є одним із найважливіших методів у моїй роботі. Я використовувала на різних етапах написання курсової роботи такі формально-логічні прийоми: аналіз (предмет дослідження ділять на частини, кожна з яких піддається аналізу окремо), синтез (з'єднання окремих фактів, явищ, процесів в єдине ціле), індукція (від конкретного до загального) і дедукція (від загального до конкретного), аналогія (визначення схожості між явищами, процесами, поняттями).

7. За допомогою герменевтичного я змогла краще зрозуміти тексти нормативно-правових актів, або важливих документів чи наукових праць, статей, монографій, тощо.

8. Функціональний метод сприяє виокремленню взаємодії між різними правовими явищами і суб'єктами, визначенню їх місця, вплив і значення. Функціональний метод дозволяє розглядати виборчі процеси під час воєнного стану з точки зору їх функціональної ролі в суспільстві задля вивчення того, які конкретні функції виконує система виборів у таких виборчих контекстах як, забезпечення легітимності влади чи забезпечення участі громадян у політичному процесі. Функціональний аналіз допомагає виявити як обмеження, так і можливості виборчих систем під час воєнного стану.

9. Загальносоціологічний метод дозволяє відійти від нормативно-правових доказів, а спиратись більше на результати зв'язків між явищами, які відбуваються/відбувались та суспільством, а також дослідження реальних соціальних фактів, подій та їх вплив на процедуру проведення виборів та значення виборів під час воєнного стану.

Спеціально-наукові методи правового дослідження:

1. Формально-юридичний (догматичний) цей метод сприяє вивчення конституційних норм, законів, указів та інших правових актів, що визначають правила і процедури виборів в надзвичайних обставинах, крім цього дозволяє виявити, чи не порушують державні органи принципи виборчих прав в умовах війни чи воєнного конфлікту, також полегшує формулювання певних визначень, понять. Тобто зосереджувати увага на логічному опрацюванні правових норм.

2. Порівняльного правознавства метод у свою чергу надає змогу зіставити правові явища, їх взаємозв'язок із права і свободами людини, а також виявлення їх істотних ознак і характеристик. За допомогою порівняльно-правового методу можна дослідити, які практики існують у інших країнах щодо проведення виборів під час воєнного стану. Вказаний метод, допомагає у кращому розумінні підходів поставлених переді мною питань та сприяє легкій ідентифікації можливих рішення та стратегій щодо організації виборчих

процесів під час воєнного стану. Метод порівняльного правознавства може бути корисним для розробки нових підходів і рекомендацій у власній країні. На основі порівняльного аналізу можна сформулювати конкретні рекомендації для політичних і законодавчих органів у зв'язку з удосконаленням системи виборчого права під час воєнного стану задля забезпечення більш ефективної та демократичної організації виборів у надзвичайних обставинах.

3. Метод правового моделювання надає можливість уявити досліджуване питання з ідеальними, найкращими шляхами врегулювання питань, які стосуються виборчого права під час воєнного стану. Ба більше, дозволяє прогнозувати можливі результати застосування певних юридичних норм у сфері виборчого права під час воєнного стану задля уникнення потенційних проблем і визначенню оптимальних шляхів регулювання, тощо.

Список використаних джерел. При написанні магістерської роботи я опрацювала сімдесят джерел, серед яких: підручники, монографії, національні та іноземні наукові публікації, публікації університетських енциклопедій та бібліотек, законодавча база (закони, постанови, укази) тощо.

Розділ 1. ОБМЕЖЕННЯ ТА ЗАБОРОНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НАЦІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ

1.1. Права людини та можливості їх обмеження

Права людини – певна система природних і непорушних свобод і юридичних можливостей, обумовлених фактом існування людини в соціумі.

Право функціонує як критерій (мірило) для визначення рівня свободи, з урахуванням принципу рівності. Класифікація конституційних прав і свобод особи і громадянина має на меті систематизацію та структуризацію знань щодо цих прав і свобод, сприяючи більш глибокому аналізу їх сутності та значення.

Права людини можна класифікувати за різними ознаками, але одним з найбільш поширених і важливих є класифікація за можливістю їх обмеження. Згідно з цією класифікацією, права людини поділяються на абсолютні та відносні.

Абсолютні права не підлягають обмеженню в період особливих станів: воєнного або надзвичайного.

Згідно статтею 64 Конституції України, закріплено такі абсолютні права:

1. рівність конституційних прав і свобод (ст.24 Конституції України);
2. невід'ємне право на життя (окрім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій наприклад, коли застосовують зброю проти терористів або людина діє в стані необхідної оборони - ст. 27 Конституції України) [1];
3. право на повагу до людської гідності, а саме ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ст. 28 Конституції України);
4. право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України);
5. право на шлюб і рівні права та обов'язки в шлюбі і сім'ї (ст. 51 Конституції України);
6. право на справедливий суд, юридичну допомогу та захист [1].

А також відповідно до Основного Закону, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 25, 40, 47, 52, 55, 56, 57, 58, 59,60, 61, 62, 63 Конституцією України.

Щодо відносних прав, то вони можуть піддаватись обмеженню, якщо такі обмеження передбачено законом, є необхідними у демократичному суспільстві, і переслідують легітимну мету: охорону державної безпеки, громадського порядку, здоров'я, прав і свобод інших осіб та ґрунтуються на принципі пропорційності. Дана потреба полягає в обмеженні деяких прав в період воєнного чи надзвичайного стану [2, с.168].

До відносних прав людини належать:

право на вільне пересування. Статтею 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» закріплено, що на період режиму воєнного стану, військове командування спільно з військовими адміністраціями має повноваження проводити примусову експропріацію майна, що знаходиться у приватній або комунальній власності, а також конфісковувати майно державних підприємств і господарських об'єднань для потреб держави згідно з установленим законом порядком та видавати про це відповідні документи встановленого зразка, а також запроваджувати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень). Також може бути встановлений спеціальний режим світломаскування відповідно до визначених процедур [3].

У контексті даного питання також актуальним є обмеження вільного вибору місця проживання, а також можливість встановлення спеціального режиму контролю за виїздом та в'їздом до населених пунктів та інших заходів.

Під час воєнного стану особу може бути позбавлено майна. Примусове відчуження майна допускається в установленому законом порядку за умови подальшої компенсації.

Воєнний стан передбачає можливість втручання у приватне життя осіб, зокрема контроль за засобами зв'язку, перевірка речей, документів та житла.

Зауважу, що право на працю є одним із фундаментальних прав людини, визнаним міжнародними і національними нормами. Однак у воєнний стан вказане право може підлягати обмеженню. Важливо забезпечити такі обмеження в межах закону і з урахуванням засад пропорційності та необхідності. У період війни можливе залучення громадян до суспільно-корисних робіт і впровадження трудової повинності. Порядок запровадження трудової повинності в умовах воєнного стану регламентується Порядком залучення працездатних осіб до суспільно-корисних робіт під час воєнного стану, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України №753 від 13 липня 2011 року [4].

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» забороняється проводити мирні збори, мітинги, походи і демонстрації, інші масові заходи [3].

Про свободу слова. Мається на увазі, поширення неправдивої інформації про реальний стан речей через соціальні мережі. Деякі фізичні особи навмисно вчиняють правопорушення даного типу з метою створення паніки серед населення (наприклад, неправдива інформація про закладення вибухівки). Перед повномасштабним вторгненням росії в Україну, і вже під час війни здійснюються часті анонімні дзвінки, повідомлення про «замінування» шкіл, торгових центрів, університетів у різних містах України. Такий акт карається, а в деяких випадках навіть може бути кваліфікований як тероризм. Але законодавче обмеження свободи вираження думок в умовах воєнного стану повинно мати свої межі, оскільки громадяни мають все таки право на свободу думки і слова, на доступ до публічної інформації.

В умовах гібридної війни допомагають правдиві повідомлення про найменші деталі обставин військової ситуації: невідомі військові літаючі об'єкти у повітряному просторі, інформування щодо дислокації та руху війська ворогуючої сторони тощо. Доречно згадати й оприлюднення у мережі Інтернет (у тому числі соціальні мережі) фото, інформації про жорстокі, негуманні, заборонені методи війни задля ширшого розголосу на міжнародній арені. Також правильним є забезпечення право на інформацію позитивними обов'язками

держави шляхом створення резервних можливостей для отримання інформації в надзвичайних ситуаціях (наприклад, організація та підтримка радіозв'язку).

1.2. Підстави та наслідки обмеження прав людини

Обмеження прав людини визначається як своєрідне звуження саме обсягу прав людини, із врахуванням чинників, що унеможливають або ускладнюють реалізацію особою прав та свобод. Згідно із національним законодавством, конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, за винятком випадків, передбачених Конституцією України. В умовах введення воєнного або надзвичайного стану мають встановлюватись строки дії обмежень. У Загальній декларації прав людини встановлено наступне. При здійсненні, тобто використанні своїх прав і свобод людина може піддаватись тим обмеженням, які є чітко встановлені законом, з метою визнання і поваги прав і свобод інших осіб, а також забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в суспільстві [6, с.223].

Указом Президента України №64 від 24.02.2022 року введено воєнний стан по всій території України у зв'язку з військовою агресією РФ [7].

Визначення воєнного стану згідно з законом України «Про правовий режим воєнного стану» описує його як спеціальний правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії або загрози нападу, яка становить небезпеку для державної незалежності та територіальної цілісності України. Вказаний режим передбачає делегування відповідних повноважень органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози безпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Як ми вище згадували вже, саме даний режим дозволяє тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних

інтересів юридичних осіб, обумовлене військовою загрозою, проте із вказівкою строку дії цих обмежень [3].

Необхідно відзначити, що для визначення законності обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану застосовується так званий трискладовий тест: 1. Обмеження прав людини має бути засноване та передбачене законом; 2. Наявність легітимної, реальної мети. Наприклад право на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану може бути обмежене із метою захисту національних інтересів та територіальної цілісності нашої держави, попередження завдання істотної шкоди від оприлюднення інформації, яка переважає суспільний інтерес в її отриманні або запобігання заворушенням; 3. Необхідність у демократичному суспільстві, із врахуванням пропорційності, нагальності обмеження прав [8, с.35].

Отже, внаслідок введення воєнного стану тимчасово можливе обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина протягом дії цього особливого правового режиму. Безумовно, Конституція України виступає як основний гарант забезпечення захисту прав і свобод громадян. Вона містить перелік прав, які не можуть обмежуватися навіть в період дії воєнного стану, але є й ті які підлягають правовому обмеженню. На мою думку такі обмеження прав і свобод людини є неминучими та вкрай потрібними для забезпечення оборони країни і безпеки держави, суспільства із врахуванням усієї серйозності, важкості, масштабності ситуації. Але важливо пам'ятати, що будь-які обмеження повинні бути співзмірними з цілями, які вони переслідують, а також застосовуватись тільки на підставі відповідних нормативно-правових актів.

Розділ 2. ПРИНЦИПИ ВИБОРЧОГО ПРАВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Зміст виборчих прав

Одним із істотних показників демократичного суспільства і держави є проведення виборів. Виборчі права є базовим елементом конституційного статусу особи і визнаються одним із найважливіших політичних прав людини.

Принцип загального виборчого права передбачає, що громадяни мають право обирати і бути обраними після досягнення певного віку, незалежно від статі, раси, національності, релігійних чи політичних переконань, а також зазвичай незалежно від їхнього майнового чи соціального статусу. Відомий учений-правник Б. Кістяківський на початку ХХ століття підкреслив важливість цього принципу для державотворення, стверджуючи, що «загальне виборче право» є ключовим чинником, що сприяє державній єдності і національній солідарності [9, с.32].

У конституційному праві традиційно розрізняють два види суб'єктивних виборчих прав: активне і пасивне виборче право. Проте Ю. Б. Ключковський виокремлює ще й третій вид – номінаційне виборче право.

За загальним визнанням, активне виборче право є одним з основних політичних прав, «фактично чи не єдиним можливим каналом безпосередньої реалізації народного суверенітету» [10, с. 158].

Активне виборче право є складовою частиною загального інституту виборів і основного інституту виборчого права у галузі конституційного права. Суб'єктивне право включає в себе комплекс повноважень у виборчому процесі на всіх його етапах, спрямованих на обрання певної особи на виборну посаду відповідно до закону. Активне виборче право надає можливість брати участь у виборах, приймати участь у виборчих комісіях та організаційних заходах, агітувати за певних кандидатів, контролювати дотримання виборчого

законодавства та голосувати за вибраного кандидата. У визначенні активного виборчого права переважає розуміння його як права на обрання [11, с.122].

Погоджуюсь із тим, що «право обирати» за своїм змістом є не цілком точним. Якщо деталізувати, то не кожен виборець, голосуючи на виборах, дійсно обирає. Реальний зміст активного виборчого права відображається терміном «право голосу»; це право виборця подати свій голос (право голосувати) на виборах, термін «право обирати» є лише назвою (позначенням) активного виборчого права; зміст цього права полягає у праві голосу (праві голосування) виборця на відповідних виборах [10, с.160].

Пасивне виборче право є правом громадян, які відповідають установленим вимогам виборчого законодавства, бути обраним до представницьких органів публічної влади шляхом висунення своєї кандидатури на виборах. Додатково, право також відоме як «право кандидатів» або «право на обрання». Виборче законодавство встановлює більш вищі вимоги для набуття пасивного виборчого права порівняно з активним виборчим правом. Це включає підвищений вік для отримання пасивного виборчого права, а також вимоги щодо проживання на певній території протягом визначеного періоду, відсутність судимості, володіння державною мовою тощо. Варто відзначити, що наявність пасивного виборчого права у громадянина не виключає його можливість брати участь у виборах як виборець, тобто реалізації свого активного права. Кандидати, які балотуються на певну виборну посаду, також можуть брати участь у виборах як звичайні виборці [12, с.166].

Отже, кандидат має повне право взяти участь як виборець у виборах, де він балотується, і проголосувати за себе.

Активне та пасивне виборче право взаємодіють між собою та доповнюють одне одного, формуючи сутність суб'єктивного виборчого права. Згідно з виборчим законодавством України, пасивне виборче право може бути реалізоване громадянами у трьох типах виборів: 1. Президентських виборах шляхом висунення своєї кандидатури при обранні Президента України; 2. Парламентських виборах шляхом висунення своєї кандидатури при обранні

народних депутатів України; 3. Місцевих виборах шляхом висунення своєї кандидатури при обранні депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад, міських, селищних, сільських голів та старост [12 с.166].

У рішенні Конституційного Суду України від 6 липня 1999 року № 7-рп/99 у справі про сумісництво посад народного депутата України і міського голови було зазначено, що громадяни мають право вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [13].

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року, який Україна ратифікувала у 1973 році, встановлено, що кожний громадянин має право без будь-якої форми дискримінації, згаданої у статті 2 пакту, та без необґрунтованих обмежень користуватися правом і можливістю: брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через вільно обраних представників; голосувати і бути обраним на справжніх, періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права з таємним голосуванням, забезпечуючи свободу волевиявлення виборців; мати рівний доступ до державної служби у своїй країні на загальних умовах рівності [14].

Сучасне виборче право неможливе без певних обмежень, які є необхідними для забезпечення незалежності, демократії та самостійності держави. Згідно з пунктом І.І.І. Керівних принципів щодо виборів, визначених Кодексом належної практики у виборчих справах, «загальне виборче право означає, що кожна людина має право голосувати і бути кандидатом на виборах. Однак це право може і, по суті, повинно бути обмежене певними умовами» [15, с.94].

Виділяють шість основних цензів для виборчого права: громадянство, вік, дієздатність, осілість, мовний критерій, судимість. Виборчі цензи є умовами, встановленими Конституцією та розробленими детально у виборчому законодавстві, для набуття та реалізації виборчого права. Дія виборчих цензів полягає в наступному: чим більше цензів та чим вищі умови їх набуття, тим обмеженіше стає кількість осіб, які мають можливість набути суб'єктивне виборче право. Загалом, для реалізації активного та пасивного виборчого права

встановлені різні вимоги, причому зазвичай для реалізації пасивного виборчого права встановлені більш високі вимоги [16, с.115].

1. Ценз громадянства (англ. Citizenship requirement, nationality requirement) - це вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах належить фізичним особам, які мають громадянство цієї держави. У конституційній практиці вже давно визнано, що однією з найважливіших вимог для набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права є громадянство.

При цьому не важливо, яким чином було набуто громадянство України, скільки часу особа перебуває у громадянстві України або де вона проживає. Громадяни України, які проживають або перебувають за межами країни під час підготовки і проведення виборів, мають право голосувати на виборах депутатів. Дане право забезпечується шляхом включення їх до списку виборців на відповідній закордонній виборчій дільниці [17, с.80].

2. Віковий ценз (англ. Age requirement, Age qualificatio) - установлює наявність виборчого права громадян України на підставі досягнення певного віку: 18 років для активного виборчого права і 21 рік для пасивного виборчого права. Введення такого вікового обмеження спрямоване на надання громадянам України виборчих прав у віці, коли вони вже сформувалися як особистості, мають свідомі політичні позиції, що ґрунтуються на певному рівні знань і мінімальному життєвому досвіді, і здатні свідомо вибирати політичні сили чи конкретних кандидатів у депутати [17, с.83].

3. Ценз дієздатності виявляється у відсутності можливості реалізації виборчих прав громадянами, які були визнані судом як недієздатні. До даної категорії осіб, віднесено тих, хто внаслідок хронічного, стійкого психологічного розладу не здатний усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними (ст. 39 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р.). Рішення про недієздатність приймається тільки в судовому порядку після детального медичного обстеження. Виборчі права громадян України не можуть бути обмежені лише на підставі психіатричного діагнозу або факту перебування на диспансерному обліку або стаціонарному лікуванні [17, с.83].

4. Ценз осілості передбачає наявність обов'язкового мінімального періоду проживання на конкретній території перед тим, як особа може мати право голосувати. З цього слідує, що виборець отримує виборче право лише після того, як він прожив у конкретній країні або місцевості протягом певного часу. Головною метою цього цензу є те, щоб виборець мав хоча б базове розуміння проблем, що існують у даній місцевості, де він бажає голосувати. Введення такого цензу спрямоване проти осіб, які не мають сталого місця проживання або часто змінюють його, оскільки це не вважається знаком добросовісності порядного громадянина [18, с.106].

Одним із прикладів цензу осілості в Україні є обов'язкова умова для особи, яка балотується на пост Президента України, а саме йде мова про проживання в Україні протягом десяти останніх років перед днем виборів. Наступним прикладом є вимоги на посаду народного депутата. Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

5. Мовний ценз (англ. language qualification), або вимога володіння державною мовою, є важливим аспектом виборчих процесів, але на практиці ним дуже часто нівелюють. Мова відіграє важливу роль у функціонуванні цілого суспільства, і у кожного індивіда також, виступаючи унікальним засобом соціалізації із значущим впливом на формування особистості людини. Знання державної мови сприяє повноцінній адаптації громадян у суспільстві та запобігає можливим проявам дискримінації. Мова виступає невід'ємною складовою національної безпеки, особливо в період воєнного конфлікту, де вона має особливе значення для ідентифікації нації [19, с.16].

Підтримую позицію кандидата юридичних наук, доцента Ромців О.І, яка у своїй статті наголошує на тому, що мовний ценз чомусь передбачений лише для Президента України. Я вважаю, що не закріплення мовного цензу слід навіть розцінювати як законодавчу помилку, бо недостатньо просто зафіксувати у письмовому вигляді вимогу володіти державною мовою, оскільки громадянин

може володіти, але не спілкуватись нею на державному рівні; така вимога повинна стосуватися всіх державних службовців органів державної виконавчої влади й органів місцевого самоврядування [15, с.95].

6. Ценз судимості, також відомий як моральний ценз, передбачає, що право громадян на участь у виборах мають лише ті особи, які не мають судимості за вчинення злочину, якщо ця судимість не була погашена або не знята відповідно до закону. У сучасній практиці виборів цей своєрідний «критерій» застосовується здебільшого при реалізації пасивного виборчого права, проте існує близько 30 країн, у яких поширюється і на активне виборче право. Зазвичай це стосується осіб, які відбувають покарання за рішенням суду у місцях позбавлення волі [16, с.125].

Щодо номінаційного виборчого права, то це право висувати кандидатів на відповідних виборах. У наукових працях В. Погорілко, Т. Герасименко згадують дане поняття, але без класифікації. Зазначене право як третє основне виборче право не є сьогодні загально визнаним. Конституція України його не згадує, а отже, воно не відноситься до конституційних прав [10, с.167].

Слід пам'ятати, що виборчі права реалізуються протягом усього виборчого процесу. Якщо встановити причинно-наслідкові зв'язки, то номінаційне виборче право відіграє важливу роль, оскільки його реалізація виступає необхідною передумовою реалізації права бути кандидатом.

Висування кандидата не може відбутися без його згоди на реалізацію пасивного виборчого права. Таким чином, ці два суб'єктивні права існують у вигляді взаємопов'язаної пари прав, кожне з яких обумовлює здійснення іншого. Підкреслимо, однак, що у цій парі становище кожного з цих прав не цілком однакове: волевиявлення суб'єкта пасивного виборчого права щодо бажання бути кандидатом є передумовою волевиявлення суб'єкта номінаційного виборчого права щодо висування кандидата (зокрема, передує йому в часі); водночас волевиявлення суб'єкта номінації є необхідною умовою завершення висування. А якщо брати до уваги у комплексі, то усі суб'єктивні виборчі права реалізуються на відповідному етапі виборчого процесу: активне виборче право

(право голосу) реалізується у момент подання виборцем голосу (вкидання заповненого виборцем виборчого бюлетеня до виборчої скриньки) у день голосування; відповідно пасивне виборче право стає реалізованим у момент реєстрації кандидата відповідною виборчою комісією. У такому сенсі номінаційне виборче право реалізується тоді, коли волевиявленням суб'єкта права висування кандидата здійснюється номінація (кандидат висунутий). Таким чином, усі три основні виборчі права реалізуються у певний момент часу (певною конкретною дією), хоча й на різних етапах виборчого процесу. Угорський правознавець Д. Шалоцький зазначає, що вільне висування кандидатів поряд із загальним правом голосу, дотриманням періодичності виборів належить до факторів, які роблять вибори вільними, чесними і демократичними [10, с.168-169].

Підсумуємо вище наведене статтею 38 Конституції України згадано та окреслено у загальних рисах про активне та пасивне виборче право, оскільки громадяни мають право брати участь у керівництві державними справами, у проведенні всеукраїнських та місцевих референдумів, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. З приводу номінаційного права, то саме на практиці існування третього виду суб'єктивного виборчого права є явною та очевидною. Щодо виборчих цензів, то це невід'ємна та необхідна складова виборчого права, який стосується права голосу, оскільки саме вони коректують принципи загальних виборів, забезпечують уникненню необґрунтованого порушення виборчих прав громадян, усуненню потенційних загроз національній безпеці країни та сприяють демократичності політичного режиму.

2.2. Принцип рівного виборчого права

Перед усім, звертаємо увагу, що принцип рівних виборів є одним із основних, необхідних елементів демократичного виборчого процесу. Принцип рівного виборчого права застосовується до різних учасників виборчого процесу

на різних його етапах, що робить актуальним його вивчення з урахуванням європейських стандартів.

Найбільш загальноприйнятий підхід до розуміння принципу рівного виборчого права включає три його аспекти або складові частини. Зокрема, Ю. Шведа вказував на те, що «рівне виборче право має кілька аспектів: рівність права голосу, рівна вага голосу та рівність можливостей» [20, с. 149].

У доступному формулюванні, на практиці цей принцип рівного виборчого права означає, що кожен громадянин, який досяг визначеного законом віку, має право вільно голосувати без будь-яких несправедливих обмежень, крім тих, що передбачені законом, має один голос, і всі громадяни беруть участь у виборах на рівних підставах.

Такий підхід відповідає позиції Венеціанської комісії, яка у Кодексі належної практики у виборчих справах визначає суть цих трьох елементів принципу рівного виборчого права: «рівність права голосу: кожен виборець має, в принципі, один голос; у тому разі, коли виборча система передбачає наявність у виборців більше ніж один голос, кожен виборець має рівну кількість голосів; рівна сила голосів: мандати мають рівномірно розподілятися між виборчими округами; рівність можливостей: рівні можливості мають бути гарантовані всім партіям і кандидатам» [21, с.146, 147].

А. Сокаля вказує на те, що принцип рівності у виборчому праві слід розглядати через три аспекти: формальний, матеріальний і рівність виборчих можливостей [10, с.317].

У термінології виборчого права формальна рівність права голосу означає, що усі носії цього права мають однакову кількість голосів на відповідних виборах. Тлумачення рівного права голосу породжує багато різних дискусій та суперечностей. Наприклад щодо виборів народних депутатів в одномандатному та загальнодержавному округах чи питання джеррімендерингу – штучної зміни меж округів «виборчої геометрії» на користь окремого кандидата, що може відбуватись як на законодавчому, так і на підзаконному рівні, що як наслідок має

заборону одночасного балотування у двох виборчих округах на тих самих виборах [22, с.32-33].

Сутність принципу рівності права голосу у його формальному аспекті виражається формулою: усі виборці на конкретних виборах мають рівну кількість голосів. Як зазначають дослідники, «з точки зору принципу рівності виборчого права важливою ознакою є не стільки кількість голосів (один, два чи навіть більше), скільки їх рівність, вирішальним є те, аби всі виборці мали рівну кількість голосів». У такому розумінні принцип формальної рівності права голосу є сьогодні загальновизнаним. Найбільш поширена (й історично перша) формула формальної рівності виборців виражається фразою «один виборець – один голос» [10, с.321].

Загальний вираз вимоги матеріальної рівності активного виборчого права полягає в «однаковому значенні голосу кожного виборця для формування представницьких органів влади»; іноді в цьому контексті використовується термін «однакова сила (вага) голосу» [10, с.332].

Матеріальна рівність голосів є принципово приблизною; як зазначає В. Шишкін, «в будь-якому законодавстві передбачено певну межу відхилення в кількості виборців у одномандатних виборчих округах. Польський правознавець К. Чапліцький вказує: «матеріальна рівність виборів є тому певною директивою, яку законодавець повинен намагатися реалізувати, усвідомлюючи, що її реалізація в повному обсязі є неможливою» [10, с.334]. Тобто, матеріальний контекст рівного виборчого права безумовно пов'язаний із утворенням та функціонуванням виборчих округів.

Як виявляється, існують різні варіації складових принципу рівності виборчого права, але їх сутність практично залишається однаковою у всіх випадках. Розмір виборчих округів має особливе значення у системі «перший отримує мандат», оскільки вона передбачає рівність впливу окремого виборця на загальний результат виборів. Тому рівність шансів на успіх частіше виражена у пропорційних виборчих системах, ніж у системах відносної та абсолютної більшості. Оскільки вибори є найбільш масштабним процесом розподілу

публічної влади, то поділ країни на виборчі округи, повинен орієнтуватися на адміністративно-територіальний поділ. З цього можна логічно зрозуміти, що виборчі округи ніколи не можуть бути абсолютно однаковими. У багатьох країнах встановлюється мінімум, а інколи й максимум, від якого обирається визначена кількість депутатів. Однак вимога щодо рівності виборчих округів розглядається як загальний принцип і не вважається абсолютною [20, с.140].

В Україні вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними, відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування, що відповідно закріплено у статтях 76, 103, 136 та 141 Конституції України.

Мені найбільше імпонує науково-правнича думка, яка тлумачить рівність виборчого права у поєднанні чотирьох вимог: рівності перед законом, рівності перед судом, рівності прав і свобод, рівності обов'язків. Чотири перелічені вище вимоги формальної рівності, по суті, зводяться до вимоги однакового (рівного) обсягу правосуб'єктності індивідів, які належать до однієї правової категорії. Ключковський Ю. Б. аргументує ці чотири вимоги у наступний спосіб: однаковість обсягу правоздатності означає наявність у суб'єкта однакових за змістом і обсягом (тобто рівних) прав і свобод, а також однаковість, яка вже стосується обов'язків (рівність перед законом). Однаковість обсягу дієздатності означає однакову можливість діяти з метою реалізації цих прав і свобод і дотримання обов'язків (рівність можливостей). Однаковість обсягу деліктоздатності означає однакову для всіх рівних за статусом суб'єктів юридичну відповідальність у разі порушення визначених законом меж прав і свобод чи невиконання встановлених законом обов'язків, що передбачається, зокрема, розумінням рівності перед законом і судом [10, с.310].

Деякі дослідники формулюють принцип рівного виборчого права таким чином, що включають до предмета його регулювання не лише право голосу і право бути кандидатом, про яке ми вже згадували, коли виділяли номінаційний вид загального суб'єктивного виборчого права. А. Георгіца стверджував, що принцип рівності виборчого права означає: по-перше, кожному виборцеві

надається однакова кількість голосів; по-друге, в країні діє єдиний виборчий корпус, тобто виборці не поділяються на соціальні чи інші групи з різним представництвом; по-третє, депутат обирається від однакової кількості жителів або виборців, а в багатомандатних округах дотримується пропорція між кількістю мандатів і виборців на основі однієї і тієї ж квоти; по-четверте, закон встановлює однакові вимоги щодо порядку висування кандидатів, проведення передвиборної агітації та визначення результатів виборів [10, с.317].

У Загальній декларації прав людини підкреслюється, що воля народу повинна бути «підґрунтям» влади уряду. Згадана воля має бути виражена через періодичні і чесні вибори, які проводяться за загальним і рівним виборчим правом шляхом таємного голосування або іншими рівнозначними способами, що гарантують свободу голосування [5].

Отже, вважаю, дотримання принципу рівності виборчих прав є одним із елементів концепції чесних виборів, за якою кожен учасник виборчого процесу повинен мати однакові можливості для реалізації та захисту своїх прав, і з урахуванням умов, які не ставили б його в нерівне або менш сприятливе становище, порівняно з іншими аналогічними суб'єктами виборчих правовідносин. Стосовно дотримання принципу рівності виборів в умовах воєнного стану, то це є складним завданням, що вимагатиме додаткових заходів та зусиль, і без гарантії позитивного результату.

2.3. Принцип вільних виборів

Принцип вільних виборів – забезпечення умов виборцям для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення під час проведення виборів. Виборче законодавство України передбачає, що виборці мають право вільно агітувати за або проти політичних партій чи кандидатів, які приймають участь у виборах, вільно та всебічно обговорювати передвиборні програми політичних партій, політичні, ділові та особисті якості кандидатів на виборні посади [23, с. 232].

Якщо про тлумачити вище написане, то це означає, що згідно принципом вільних виборів кожен виборець сам вирішує питання про власну участь чи неучасть у виборах, а у разі участі – про міру залучення до виборів.

Для забезпечення умов щодо вільного волевиявлення військовослужбовцями строкової служби, їм у день виборів надається відпустка для участі в голосуванні не менш як на 4 години [23, с.232].

Стосовно прояву демократії в Україні є також, закріплення принципу народовладдя у статті 5 Конституції, що передбачає безпосереднє вільне волевиявлення народу, який є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади. Згідно з положенням, викладеним у статті 69 Конституції, народовладдя забезпечується шляхом проведення виборів, референдумів та інших проявів безпосередньої демократії. Відповідно до статті 71 розділу III Конституції, закріплені принципи вільних, загальних, рівних і прямих виборів, які здійснюються шляхом таємного голосування.

Принцип вільних виборів, як стверджує М. Ставнійчук, вимагає, щоб усі етапи організації та проведення виборів були вільними від будь-якого примусу щодо участі або неучасті виборців. Засади вільності та свободи повинні бути дотримані на всіх етапах виборчого процесу. Вибори вважаються вільними, якщо відсутній будь-який тиск або залякування виборців, які беруть участь або не беруть участь у голосуванні, а також якщо виборці мають можливість вільно обирати кандидатів під час голосування. Згаданий принцип має гарантувати свободу здійснення волі виборця. Але свобода стосується й процесу формування волі виборця [24, с.15].

У юридичній сфері науковці часто пов'язують явище абсентеїзму з принципом вільних виборів. Абсентеїзм означає байдуже ставлення громадян до виконання своїх політичних прав і обов'язків, зокрема у формі ухиляння від участі у голосуванні під час виборів. Згідно з принципом вільних виборів, будь-яке переслідування за абсентеїзм заборонено. Існують дві основні групи причин абсентеїзму: перша пов'язана з загальною ситуацією у країні (соціальною, політичною, економічною), а друга - з особливостями конкретної виборчої

кампанії, коли виборчі перегони стають нецікавими через певні аспекти. Більше того, абсентеїзм може бути спричинений й іншими факторами, такими як: низький рівень політичної культури, інфантильність у суспільстві або ж загострене відчуття власного політичного безсилля чи навпаки - значущості, нездатність впливати на прийняття політичних рішень, відчуження власних політичних цінностей і потреб від можливостей їх задовольнити, високий рівень недовіри виборців до кандидатів чи держави у цілому тощо. Абсентеїзм часто призводить до того, що представницький орган влади обирається незначною частиною виборців. Як наслідок таких дій є ослаблення легітимності представницького органу влади. Тому в законодавстві деяких країн для підвищення участі громадян у виборах вводиться обов'язковий вотум. У такому випадку вибори позиціонуються владою як «суспільна функція», що прямо вказує на обов'язок громадян голосувати [25, с. 38].

Реалізації принципу вільних виборів також передбачає дотримання встановленої процедури голосування. Для цього органи влади повинні надати приміщення для голосування, де виборець отримує бюлетень та здійснює акт волевиявлення без залякувань, тиску чи будь-яких обмежень. Дотримання даних норм проявляється у конкретних діях, а саме заборонаю знаходитись у приміщенні для голосування стороннім особам, які можуть перешкоджати вільному волевиявленню. Передусім це стосується правоохоронців, які забезпечують порядок під час голосування, не знаходячись одночасно у приміщенні, оскільки це може розцінюватись як чинник тиску на виборців. Силкові структури при цьому не повинні втручатися у перебіг виборів чи вдаватись до залякувань і тиску під час виборів або ж допускати такі дії з боку інших учасників виборів. Виборці повинні мати право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію, об'єднуватись у партії чи громадські організації для захисту своїх прав і свобод, мирно у межах чинного законодавства організовувати і проводити страйки, мітинги, демонстрації [26, с. 61].

Важливою умовою вільного волевиявлення є законна процедура підрахунку голосів, відсутність фальсифікацій не тільки під час підрахунку, але

й під час передачі голосів та підведення підсумків голосування. Для зменшення фальсифікацій підрахунок повинен розпочатися одразу після закінчення голосування і бути неперервним. Результати голосування мають бути деталізованими. Крім того, усі члени комісії, спостерігачі та представники політичних сил, що брали участь у виборчих перегонах, повинні мати змогу отримати копії протоколів з результатами голосування. Бюлетені повинні зберігатися принаймні до закінчення терміну оскаржень результатів виборів [26, с. 62].

Звернімося до одного із найважливіших міжнародно-правових актів. Згідно із статтею 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, держави, які взяли на себе зобов'язання, повинні організувати вільні вибори з використанням таємного голосування, що забезпечує вільне вираження політичних переконань, думок народу у формуванні законодавчого органу [27].

Також, до вище наведено хочемо додати, що у Загальній декларації прав людини 1948 року у статті двадцять першій двічі згадується про свобода виборів. Крім того, цей принцип є і у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., в якому мова йде як про «вільно обраних представників» (пункт «а» статті 25), так і «свободу волевиявлення виборців» (пункт «b» цієї ж статті). Тобто, ми бачимо ситуацію наступну: даний принцип знайшов відображення у зобов'язуючих міжнародно-правових актах але, без конкретизації достатньою мірою його змісту, вказуючи лише на окремі його аспекти [10, с.385].

Отже, сьогодні значення принципу вільних виборів у системі принципів виборчого права та міжнародних виборчих стандартів загально визнане. Якщо виходити від протилежного вільними є ті вибори, які вчинені без застосування примусу у будь-якій формі та на будь-якому етапі виборчого процесу. Для належного гарантування принципу вільних виборів виборче законодавство України також містить низку заборон, які унеможливають здійснення поза правового впливу на виборців та на виборчий процес в цілому. Проведення вільних виборів в умовах війни може бути викликом як для самої держави так і

для громадян через безпекові та соціально-політичні обмеження. Важливо, щоб уряд та міжнародні спільноти доклали додаткові зусилля для забезпечення безпеки, прозорості та чесності виборчого процесу за таких умов.

2.4. Принцип чесних виборів

Проблематика чесності виборчих процесів належить до сфери істотних аспектів та має вагомий науковий інтерес.

У Виборчому кодексі вперше в історії вітчизняного виборчого права визначено принцип чесних виборів (згідно зі статтею 19), який орієнтований на забезпечення реалізації виборчих прав, дотримання основних принципів виборчого процесу, ефективний механізм оскарження виборчих порушень та встановлення юридичної відповідальності за такі порушення. В цьому контексті важливо прямо передбачити можливість визнання виборів недійсними у разі виявлення системних правопорушень, які ускладнюють достовірне визначення результатів виборів, що вже є практикою у вітчизняному досвіді [28, с.37].

Норми, зазначені у Виборчому кодексі, свідчать про намір держави встановити пріоритетну відповідність європейським виборчим стандартам.

Громадяни мають право на захист своїх виборчих та інших прав участі у виборчому процесі шляхом оскарження порушень перед відповідними виборчими комісіями або через суд. У випадку порушення законодавства щодо виборів, виборчих прав громадян, кандидатів, партій (або їх організацій), суб'єкти можуть бути притягнуті до відповідальності у формі кримінальної, адміністративної або інших заходів, передбачених законом [29].

Виборче право України враховує принцип чесних виборів як у широкому (справедливих виборів) і вузькому розумінні (нефальсифікованих виборів), і тому має забезпечити необхідні правові умови для його дотримання, включаючи всі основні засади демократичних виборів [30, с.166].

Достатньо різноманітні позиції вітчизняних дослідників стосовно принципу чесних (справедливих) виборів. М. Ставнійчук вважає, що «принцип

справедливих виборів глибоко пов'язаний із реалізацією громадянами своїх суб'єктивних виборчих прав: права обирати та бути обраним»; Ю. Шведа вбачав зміст «принципу справедливих виборів» дещо вужче: «його суть – у створенні державою рівних умов для всіх учасників виборчого процесу», тобто ототожнює його з вимогою рівного виборчого права. В. Кравченко підкреслює, що «справедливими можуть бути визнані лише такі вибори, які проводяться на основі дотримання демократичних принципів виборчого права – загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні» [10, с.424].

На мою думку, принципи чесних та справедливих виборів можуть взаємодоповнювати один одного, вони все ж є різними аспектами, що враховуються у виборчому процесі для забезпечення демократичності та легітимності результатів. Принцип чесних виборів передбачає, що виборчий процес має бути проведений без будь-яких видимих або прихованих перешкод, таких як підкуп виборців, підробка голосів або інші форми маніпуляцій, що перешкоджають свobodному вираженню волі виборців. Цей принцип передбачає також те, що всі кандидати мають рівні можливості представляти свою позицію перед виборцями і брати участь у виборчому процесі на одних і тих же умовах. З іншого боку, принцип справедливих виборів зазвичай означає, що результати виборів повинні відображати реальну волю виборців, і всі голоси повинні мати однакову вагу. Ба більше, виборчі системи повинні бути такими, які забезпечують представлення різних груп інтересів у виборчих органах, і уникати спотворення волі більшості через, наприклад, перевагу одних кандидатів чи партій за рахунок інших.

Таким чином, я підтримую вузьке тлумачення принципу чесних виборів. У вузькому розумінні, принцип чесних виборів означає, що офіційні результати виборів повинні відповідати реальним виборчим вподобанням (тобто не бути фальсифікованими). З цього слідує, що повинні існувати відповідні правові гарантії, які регулюватимуть процедуру голосування, підрахунок голосів і встановлення, і оголошення результатів виборів [10, с.424-425].

Підтвердженням змісту принципу чесних виборів є й у статті 10 Конвенції СНД про стандарти демократичних виборів, виборчих прав та свобод, особлива увага приділяється чесності процесу голосування та підрахунку голосів, а також повному й оперативному інформуванню про результати голосування з офіційним опублікуванням всіх підсумків виборів, що становить важливий аспект справедливих виборів [31].

У своїй сучасній формі міжнародний стандарт «чесних виборів» значною мірою базується на Декларації щодо критеріїв вільних і чесних виборів, яку ухвалив Міжпарламентський союз у 1994 році. У статті першій Декларації використовується вираз "справжні, вільні і чесні вибори" (genuine, free and fair elections) [10, с.422].

Першочерговим завданням виборчого закону має бути формулювання і надання ясного розуміння змісту кожного з основних принципів виборчого права, сприйнятих вітчизняним виборчим правом. Друга вимога до виборчого законодавства полягає в тому, що закон має визначити чіткі й однозначні процедури реалізації прав суб'єктів виборчого процесу, через які знаходять своє вираження основні принципи виборчого права: процедури обліку і реєстрації виборців, складання й уточнення списків виборців як способу реалізації права голосу, забезпечення рівності виборців, їх одноразового голосування; процедури висунування і реєстрації кандидатів; діяльності кандидатів та партій – суб'єктів їх висунування у виборчому процесі як способу реалізації пасивного та номінаційного виборчого права, принципу вільних виборів; процедури формування і діяльності виборчих комісій як органів адміністрування виборів; процедури підготовки, проведення голосування і підрахунку голосів [10, с. 426-427].

Заборону втручання суб'єктів владних повноважень у виборчий процес іноді кваліфікують як принцип нейтральності влади. Заборона втручання суб'єктів владних повноважень у перебіг виборчого процесу прямо передбачена вітчизняним виборчим законодавством. Так, Закон «Про вибори народних депутатів України» забороняє «втручання органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування у виборчий

процес, за винятком випадків, передбачених цим Законом» та вимагає рівного і неупередженого (тобто нейтрального) ставлення зазначених органів, їх посадових та службових осіб до суб'єктів виборчого процесу (пункт 3 частини п'ятої зазначеної статті). Аналогічні положення містять пункти 2 та 4 частини четвертої статті 3 Закону «Про вибори Президента України», пункти 2 та 3 частини четвертої статті 4 Закону «Про місцеві вибори». До законодавчих вимог, які забезпечують нейтральність влади щодо суб'єктів виборчого процесу, належать також обмеження щодо участі органів влади, їх посадових і службових осіб у передвиборній агітації [10, с.435-436].

Не менш важливого значення набуває такий елемент виборів як спостереження за виборами – особлива функція публічного контролю за правомірністю (відповідністю до вимог закону) перебігу виборчого процесу, яка полягає у праві доступу суб'єктів, уповноважених на спостереження, до всіх дій і рішень, пов'язаних з виборчим процесом, та можливості їх оскарження [10, с. 442].

Не менш значущим елементом виборів є спостереження за ними, що є особливою функцією громадського (публічного) контролю за законністю перебігу виборчого процесу. Згадана функція полягає у тому щоб уповноважені особи мали не обмежене право на спостереження, доступ до всіх дій і рішень, пов'язаних з виборчим процесом, включаючи процедуру оскарження за необхідності [10, с. 442].

У kwestії щодо принципу чесний виборів ключе значення теж має такий елемент як можливість оскарження виборів. Так як процес виборів складається з різних складних етапів, то предметом виборчого спору може бути практично будь-яке порушення вимог виборчого законодавства.

Інститут оскарження являє собою сукупність певних юридичних процедур (систему норм, що визначають порядок) ініціювання спору та його вирішення уповноваженим юрисдикційним органом щодо оцінки правомірності поведінки учасників виборчих правовідносин. Правові конфлікти між суб'єктами виборчих правовідносин (не лише суб'єктами виборчого процесу), які призводять до

реальних чи уявних порушень норм об'єктивного виборчого права під час виборів, а отже, до їх оскарження, у вітчизняній науковій літературі прийнято називати виборчими спорами [10, с. 458].

Виборчий кодекс містить розділ щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності, що стосуються виборчого процесу. Рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу, можуть бути оскаржені в порядку адміністративного судочинства або до виборчої комісії. Питання розгляду скарг виборчими комісіями, не врегульовані Виборчим кодексом, визначаються Центральною виборчою комісією.

Без сумніву, вибори є ключовим моментом політичного самоствердження громадян та забезпечення юридичного визнання їх права брати участь у керівництві державою. Ефективна та демократична виборча система, яка забезпечує процедуру формування представницьких органів влади, є важливим аспектом цього процесу. Якщо суспільство прийматиме все частіше думку про те, що виборча система призначена для маніпулювання волею виборців, то відповідно сприятиме поширенню загальному недовіру. Тим самим, вибори оцінюватимуться як недемократичні, а легітимність буде поставлено під сумнів [32, с.30].

Потрібно створити такі передумови проведення виборів щоб ні в кого з суб'єктів виборчого процесу не була можливість «зловживанням правом».

Виборчий процес часто стикається з порушеннями з боку конкуруючих суб'єктів, таких як кандидати або партії, або їх прихильники, які намагаються здобути перевагу над опонентами будь-якими способами. Порушення виборчих прав може мати різноманітні прояви з боку різних суб'єктів виборчого процесу, а саме: 1) продаж голосу виборцем; 2) висування у ролі «технічного» кандидата (у тому числі «кандидата-двійника»); 3) участь у виборах «технічної партії» – усе це формально законні дії, які, однак, мають на меті зовсім не ті цілі, для яких призначені належні суб'єкту права. Зловживання виборчими правами може призвести не лише до шкоди правам і законним інтересам осіб, але й спричинити

спотворення політичних і правових цінностей і становити загрозу стабільності виборчої системи [30, с.171-172].

Особливу увагу слід приділити питанню волевиявлення військовослужбовців у контексті принципу чесних виборів. Відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військовослужбовцями є громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які проходять військову службу [33].

Я вважаю, що чесні вибори в Україні в умовах воєнного стану можливі лише у випадку голосування серед військовослужбовців. Саме ці люди боронять український народ, тримають оборону та дають відсіч ворогові день в день. Тому появилося більше питань ніж відповідей. Де і як військовослужбовці мають голосувати? Як будуть голосувати, ті які знаходяться близько лінії фронту чи виконують бойові завдання? А що робити із замінованими територіями? За даними Державної служби України з надзвичайних ситуацій, станом на 22.02.2023 було заміновано близько 170 тисяч км. кв. України заміновано, що становить 30% від всієї території [34].

Чи потрібно облаштувати спеціальний окоп, що є небезпечним у разі скупчення там військових? Бо окремі виборчі дільниці для військових - це прифронтна ціль для росіян.

У розрізі даного питання є актуальним ще й питання довіри. У сьогоднішні Збройні Сили України користуються найвищою довірою народу України. Вибори – це завжди конкуренція. Багато кандидатів можуть використовувати нечесні шляхи задля залучення більшою підтримкою громадян і у свою чергу використовувати відомих військових лідерів саме у цих цілях, які не завжди відповідають інтересам суспільства. Водночас Конституція не встановлює жодних обмежень на участь військовослужбовців у виборах в якості кандидатів. Тобто військовослужбовці можуть користуватись та реалізовувати свої активні та пасивні виборчі права. Я вважаю проведення виборів без участі військових ставить під сумнів легітимність цих виборів.

Отже, ключове значення для дотримання принципу чесних виборів, має саме практика застосування норм виборчого законодавства, яка визначається діями суб'єктів виборчого процесу, органами влади та юрисдикційними органами (виборчими комісіями, судами). Важливо, щоб втручання у виборчий процес було законно забороненим, окрім організаційно-матеріального забезпечення підготовки виборів.

Дотримання принципу чесних виборів в умовах війни є вкрай важливим, проте не легким завданням. Воєнний конфлікт створює численні виклики для проведення чесних та вільних виборів, однак забезпечення демократичних принципів у цих умовах є критично важливим. Таке дотримання гарантує, що громадяни мають можливість вільно висловлювати свою волю та впливати на політичні процеси, незважаючи на складні обставини. У підсумку, ми визначаємо, що виборчий процес повинен бути організованим та контрольованим таким чином, щоб кожен виборець мав можливість голосувати без будь-якого тиску чи перешкод. Повинні бути забезпечені такі принципи, як таємне голосування, об'єктивна обробка голосів, прозорість виборчого процесу та можливість нагляду за ним з боку міжнародних спостерігачів.

2.5. Принципи прямих, періодичних та справжніх виборів

Згідно зі статтею 71 Конституції України, проведення виборів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування базується на принципі прямого виборчого права.

Принцип прямих виборів займає особливе місце серед тих принципів, які вважаються основою виборчого права. Хоча цей принцип належить до міжнародних виборчих стандартів, він не зафіксований у таких основоположних міжнародно-правових зобов'язальних чи авторитетних документах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Декларація про критерії вільних і чесних виборів, Перший протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [10, с.499].

Більше того, у Виборчому кодексі України у статті 13 йдеться про пряме виборче право. Вибори, які регулюються цим Кодексом, є прямими. Виборці вправі обирати Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також представників місцевих рад, сільських, селищних і міських голів шляхом особистого голосування за кандидатів, які були зареєстровані згідно з встановленим Виборчим кодексом. Результати виборів визначаються на основі підсумків голосування виборців.

Розрізняють прямі та непрямі вибори. Якщо вибори є прямими, то це означає, що виборці мають можливість «прямо» висловити своє ставлення до кандидата шляхом подачі голосів (Україна, Франція, Польща). Стосовно непрямих виборів, то це своєрідний метод виборів, де безпосереднє право голосування за кандидатів належить окремій групі представників [35, с.10].

Принцип прямих виборів передбачає можливість виборців особисто обирати кандидатів на виборах, без необхідності через посередників. Цей принцип зумовлює природу виборів як форми безпосередньої демократії, оскільки сутність представницького мандата полягає у політичному виборі кандидатів виборцями, що надають їм представницький мандат [36, с.288].

Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії називає принцип прямих виборів серед п'яти основних принципів виборчого права, не розкриваючи детально його змісту (пункти I. I. 5. Керівних принципів, параграфи 3, 56 Пояснювальної доповіді 363, с.144, 150, 153, 166) [37].

Так, наприклад, М. Бучин вважає, що «принцип прямих виборів передбачає формування виборних органів безпосередньо народом». В. Мусіяка вбачає сутність «прямого виборчого права» лише у тому, що «кожний виборець віддає свій голос безпосередньо (особисто)». Близьке до цього розуміння пропонує І. Словська, яка доповнює вимогу безпосереднього голосування виборцем твердженням, що це голосування має відбутися на виборчій дільниці шляхом «заповнення виборчого бюлетеня, в якому вказуються дані щодо кандидатів у народні депутати України або окремих політичних партій». В. Пилипишин підміняє принцип прямих виборів вимогою (принципом) «безпосереднього

волевиявлення», розглядаючи цю вимогу у контексті реалізації індивідуального виборчого права [10, с.501].

Щодо моєї позиції, то значення принципу прямих виборів полягає у прямому зв'язку між результатами голосування виборців і результатами виборів. У своїй монографії «Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні», Ю. Б. Ключковський наголошує, що сутність принципу прямих виборів полягає в тому, що «результати виборів визначаються безпосередньо через підрахунок голосів виборців».

Вперше принцип "періодичності" виборів був визначений як міжнародний виборчий стандарт у статті 21 Загальної декларації прав людини. Сьогодні цей принцип є обов'язковим: періодичні вибори передбачені статтею 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а вимога проведення виборів «з розумною періодичністю» міститься у статті 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Вимога регулярного (періодичного) проведення виборів також є однією з основних засад, викладених у Кодексі належної практики у виборчих справах [10, с.509].

У понятті виборчого процесу вже враховано аспект "періодичності", що можна визначити через тлумачення виборчого процесу як здійснення відповідних виборчих процедур протягом визначеного часового періоду, передбаченого Виборчим кодексом. Ці процедури виконуються суб'єктами, визначеними статтею 22 Виборчого кодексу, і пов'язані з підготовкою та проведенням відповідних виборів, а також встановленням та офіційним оголошенням їх результатів.

Проте, принцип періодичних виборів зазвичай не додають до основного переліку принципів виборчого права або, якщо й включають, то наприкінці списку. Такий підхід має більше конституційно-правове обґрунтування, ніж в загальному виборчу природу принципу. Йдеться про регулярне проведення виборів у певній країні для кожного виборного представницького органу. Навіть у випадках, коли термін «періодичність» не використовується в конституціях, майже всі демократичні конституції встановлюють строки повноважень

виборних органів як спосіб закріплення цього принципу. Слід відзначити, що принцип періодичності відрізняє вибори від іншої форми безпосередньої демократії, такої як референдум, до якого його не застосовують. Основні елементи принципу періодичних виборів можна сформулювати наступними елементами: строк повноважень представницьких органів повинен бути визначеним; вибори мають бути інструментом обмеження (переривання) строку дії представницького мандата; частота виборів має бути розумною; вибори повинні бути вчасно проведені [36, с.277].

Незважаючи на чітке визначення дня чергових виборів, у більшості випадків Конституція передбачає наявність акту (тобто рішення уповноваженого органу) про призначення виборів. Так, до повноважень Верховної Ради України віднесено призначення виборів Президента України, місцевих виборів (пункти 7, 30 частини першої статті 85 Конституції, у тому числі чергових. Очевидною є певна непослідовність конституційного регулювання: важко пояснити, чому при однаково чіткому встановленні строку повноважень (а отже, забезпеченні конституційної вимоги періодичних виборів) чергові парламентські вибори не потребують акту про призначення, тоді як для чергових президентських та місцевих виборів такий акт необхідний. Тим більшу небезпеку порушення принципу періодичності виборів має те, що чергові вибори призначаються актом Верховної Ради України – колегіального органу, в якому може часом не бути голосів для прийняття відповідного акту (як це неодноразово траплялося при призначенні місцевих виборів) [10, с.514].

Необхідно утримуватись від дій або закликів, які спонукають до відміни або перенесення виборів. Однак при розгляді принципу періодичності та обов'язковості виборів можуть виникати випадки, коли умови військового або надзвичайного стану, з метою забезпечення безпеки громадян і захисту конституційного ладу, передбачають обмеження прав і свобод з урахуванням меж і терміну їх дії, а також можуть бути відкладені вибори відповідно до Конституції та законодавства [20, с.145].

Принцип справжніх виборів вперше був згаданий у статті 21 Загальної декларації прав людини як «genuine elections». Дуже вручно Ю. Б. Ключковський у своїй монографії наводить поняття «справжніх виборів». Принцип справжності виборів полягає у тому, що на таких виборах наявні реальні альтернативи кандидатів чи політичних партій (партійних списків кандидатів); взагалі кажучи, неприйнятною є ситуація, коли «на суд виборця виноситься лише один кандидат чи лише одна програма», що означає «вибори без вибору», тобто несправжні вибори, або імітацію виборів. Саме такими були безальтернативні вибори за часів однопартійного радянського тоталітарного режиму. У цьому сенсі їх часто пов'язують із суттю вимоги демократичних виборів. Європейський суд з прав людини «вважає, що не може існувати жодної демократії без плюралізму». Тому можна стверджувати, що принцип справжніх виборів за своїм змістом є проекцією на галузь виборчого права загальноконституційного принципу політичного плюралізму, у вітчизняному праві встановленого статтею 15 Конституції. [10, с. 517].

Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [1].

Дотримання принципу справжніх виборів має забезпечувати виявлення вільно вираженої волі народу і здійснення її безпосередньо. Основні характеристики справжніх виборів включають: 1) наявність реального політичного плюралізму, ідеологічного різноманіття і багатопартійності шляхом функціонування політичних партій; 2) гарантування вільного доступу виборців до інформації про кандидатів у депутати, політичні партії (коаліції) і процес виборів; 3) забезпечення вільного доступу кандидатів, політичних партій (коаліцій) до засобів масової інформації (ЗМІ) і телекомунікацій; 4) визначення термінів виборів таким чином, щоб учасники виборчої боротьби мали можливість провести повноцінну передвиборну агітаційну кампанію; 5) створення рівних умов для реєстрації кандидатів, списків кандидатів і політичних партій (коаліцій). Реєстраційні вимоги не можуть бути дискримінаційними; 6) існування за замовчуванням можливості оскарження

результатів голосування кандидатом чи політичною партією (коаліцією) в судах або інших законодавчо визначених органах [20, с.145].

Отже, прямі вибори це – спосіб формування представницьких органів та обрання виборних посадових осіб. Прямий характер виборчого права означає, що виборці подають свої голоси на виборах безпосередньо за тих, хто обирається. Принцип справжніх виборів вимагає, щоб виборець під час голосування мав можливість реального вибору з кількох варіантів, що виносяться на голосування (кандидатів, списків кандидатів). Звідси випливає змагальність відповідних суб'єктів (кандидатів, партій) у виборчому процесі. Самого принципу періодичності виборів у Конституції України – не закріплено, але його продемонстровано наприклад у строках пере виборів Президента України – раз на п'ять років чи вибори сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, депутатів або вибори народних депутатів ВР України. Вважаю, за необхідне закріплення даного принципу окремо поруч із іншими конституційними принципами виборчого права. В ході проведення виборів під час воєнного конфлікту важливо дотримуватись принципів демократії та прав людини, забезпечуючи участь громадян у виборчому процесі та гарантуючи легітимність виборчих результатів, що є вкрай важко реалізувати під час російсько-української війни станом на даний момент.

2.6. Основні положення інституту голосування

Вибори в Україні є всеукраїнськими, що означає, що громадяни України, які на день голосування досягли 18-річного віку, мають право голосу. Особи, визнані судом недієздатними, позбавлені права голосу. Громадяни України, які мають право голосу, визнаються виборцями згідно із виборчим законодавством.

Голосування виборців – основна подія будь-яких виборів, центральний етап виборчого процесу. Саме під час голосування здійснюється волевиявлення виборців, вираження волі народу. Тому правове регулювання голосування

виборців (правовий інститут голосування) постійно перебуває у полі уваги як законодавця, так і дослідників виборчого права [10, с.523].

Стаття 71 Конституції України встановлює, що вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування проводяться шляхом таємного голосування.

Принцип таємного голосування є основним принципом виборчого права, встановленим національним законодавством і визнаний міжнародними стандартами. Цей принцип гарантує вільні та чесні вибори, оскільки забезпечує право виборців на анонімність і недопущення будь-якого втручання чи обмеження цього права. Венеційська комісія підкреслює, що таємне голосування є ключовим аспектом свободи виборців і не повинно бути обмеженим або порушеним [38, с.19].

Вперше введення таємного голосування було закріплено на законодавчому рівні у Франції Законом від 22 грудня 1789 року, який застосовувався під час загальнонаціональних та місцевих виборів. Проте цей принцип було належним чином впроваджено у Франції лише через 82 роки, у 1871 році. Німеччина стала другою країною, яка законодавчо визнала принцип таємного голосування [39, с.192].

Правознавець, О. О. Майданник визначає принцип таємного голосування як заборону контролювати волевиявлення громадян, де кожен виборець голосує особисто. Забезпечення таємниці голосування здійснюється шляхом заповнення виборцями бюлетенів у спеціальних закритих приміщеннях, доступ до яких обмежений [40, с.172].

Для дотримання особами принципу таємного голосування законодавством передбачено низку процедур, що забезпечують його реалізацію. Практичну реалізацію таємного голосування відображено у статті 248 Виборчого кодексу України.

З метою забезпечення принципу таємного голосування у виборчому законодавстві передбачено ряд організаційних заходів і процедур, які гарантують відсутність будь-якого контролю за процесом голосування і забезпечують

свободу волевиявлення громадян на виборах: 1) кожен громадянин, який володіє активним виборчим правом голосує особисто. Голосування за інших осіб та передачі вибрати право голосу будь-які іншій особі не допускаються; 2) виборчим законом визначено форму виборчого бюлетеня, яка виключає можливість становлення особи виборців, який його заповнює. Бюлетені не нумеруються, не маркуються, не підписуються; 3) виборчий бюлетень заповнюється у відповідно облаштованих кабінках для таємного голосування, де виключається зовнішній контроль над волевиявленням громадян і заборонена присутність сторонніх осіб, за винятком випадків, коли виборець фізично не може заповнити бюлетень самостійно. У цьому випадку, він має право скористатися допомогою згідно з встановленими законом процедурами; 4) будь-які дії, спрямовані на ідентифікацію особи виборця чи заповнення бюлетеня за нього, є забороненими під час і після голосування. Фотографування або відеозапис результатів волевиявлення виборців у кабінці для таємного голосування заборонені, так само як і демонстрація цих результатів в приміщенні для голосування.

Принцип таємного голосування включає заборону будь-якого запиту від виборця щодо його або чужого способу голосування, за винятком випадків, коли виборець з власної волі бажає надати таку інформацію.

Венеційська комісія сформулювала сильну форму принципу таємного голосування, відзначаючи, що для виборця таємниця голосування не лише право, але й обов'язок. Захист виборця від будь-якого тиску, що може виникнути внаслідок чужого знання про його вибір, є головною метою таємності голосування. Викриття змісту виборчого бюлетеня стає потенційним джерелом тиску на виборця, оскільки це дозволяє будь-кому змусити виборця робити свій вибір публічним [41, с.35].

Слабка форма принципу таємного голосування допускає добровільне розкриття виборцем змісту свого волевиявлення під час голосування, що може розглядатись як легальна дія. Проте саме добровільне розкриття створює потенційні можливості для зловживання виборчими правами, такі як різні форми підробки голосів, такі як «каруселі», де заповнені бюлетені вкидаються наперед

і порожні бюлетені вивозяться фізично або фотографуються заповнені бюлетені в кабіні для голосування. У наслідку вказані вчинки громадян можуть суттєво порушувати принцип свободи волевиявлення та таємності голосування. Така практика, навіть якщо її вчинено добровільно виборцем, може бути розглянута як прояв корупційного явища «купівлі голосів», що становить серйозне порушення, що підірвати принцип вільних виборів і спотворити результати голосування [41, с.35].

Питання про можливу санкцію за порушення виборцем таємності власного голосування є предметом дискусії. Відповідно до пропозиції Венеційської комісії про визнання бюлетеня недійсним у разі розкриття виборцем свого волевиявлення, такий підхід є сумнівним, оскільки технічно анулювати бюлетень після голосування є неможливим. Навіть якщо виборець заявив про свій вибір перед голосуванням, це не означає, що його бюлетень можна анулювати пізніше. З розголошенням виборцем свого голосу після голосування також неможливо ідентифікувати конкретний бюлетень. У будь-якому випадку, визнання бюлетеня недійсним не є ефективним способом покарання виборця за порушення таємності голосування [41, с.35].

Умисне порушення таємниці голосування під час проведення виборів або референдуму, виявлене у розголошенні змісту волевиявлення громадянина, що взяв участь у виборах або референдумі, передбачена кримінальна відповідальність згідно зі статтею 159 Кримінального кодексу України [42].

Стаття 17 Виборчого кодексу України передбачає, що кожен виборець має особисто голосувати на виборах. Заборонено голосувати за інших осіб або передавати право голосування комусь іншому. Однак надання допомоги виборцю, який через інвалідність або стан здоров'я не може самостійно заповнити виборчий бюлетень чи опустити його у виборчу скриньку у відповідності до його волевиявлення в рамках встановлених Кодексом випадків, не розглядається як порушення вимоги особистого голосування.

Громадяни України мають право голосувати на виборах, якщо вони зареєстровані в списку виборців на виборчій ділянці, створеній згідно з чинним

законодавством для проведення голосування. Для зберігання даних про всіх виборців у країні постійно діє Державний реєстр виборців.

Щодо одноразового голосування, то у вітчизняних законодавчих актах вимога одноразового голосування не викладена прямо. У Законі України «Про Державний реєстр виборців» законодавець прописує, що існує певна однократність включення виборця до Реєстру означає, що виборець може бути включений до Реєстру лише один раз за однією виборчою адресою та відповідно віднесений до однієї виборчої дільниці. Закон України [43].

Досить важливими виборчими процедурами є проведення голосування та і визначення результатів, що є можливим ідентифікатором типу виборчої системи та її головних рис. У теорії держави і права розрізняються різні способи та форми голосування на виборах, хоча немає однозначного розуміння їх сутності. Голосування на виборах, як законно допустима дія, може мати різні вияви. Спосіб голосування розглядається як безпосередній механізм виявлення політичної волі виборців і може включати заповнення виборчого бюлетеня, голосування через Інтернет або інші рідко використовувані методи, такі як підняття руки. Вибір способу голосування державою залежить від науково-технічного прогресу, включаючи рівень технічної освіченості населення та політичного розвитку країни. Форми голосування розглядаються як умови доступу до процедури голосування, що діють в межах певних способів голосування. Різні методи голосування, такі як дострокове голосування, особисте голосування на виборчій дільниці, голосування за дорученням, заочне голосування, голосування поштою, голосування за місцем перебування виборця, голосування в мобільному виборчому пункті, голосування за кордоном та інші, є важливими аспектами виборчих процедур. Традиційно голосування здійснюється за допомогою виборчих бюлетенів. Однак практика показує, що виборчі бюлетені часто використовуються для різноманітних незаконних маніпуляцій. Законодавці постійно намагаються детально регулювати процес виготовлення, збереження та передачі виборчих бюлетенів, проте ефективність такого правового регулювання залишається недостатньою та недосконалою [44, с.12-13].

Однією з перспективних форм проведення виборів є використання електронного голосування, перед усім це пов'язано із діджиталізацією в Україні, активним розвитком мобільного застосунку та веб-порталу «ДІЯ», розробленого Міністерством цифрової трансформації України.

Електронне голосування охоплює не лише електронну передачу голосів, але й електронну ідентифікацію виборців та інші пов'язані процедури. Електронне голосування може здійснюватися шляхом використання комп'ютера на виборчій дільниці або через дистанційні мережі Інтернет [44, с.13-14].

Впровадження електронного голосування в Україні може сприяти збільшенню участі виборців, ефективному використанню часу та економії бюджетних коштів, які зазвичай витрачаються на друк бюлетенів. Крім того, електронне голосування допоможе вирішити проблеми, пов'язані з голосуванням людей з обмеженими можливостями чи хворими. Практика показує, що впровадження цього методу стимулює молодь до активної участі у виборах, оскільки низький рівень її участі не зумовлений відмовою від виборів чи політичним небажанням, а скоріше бажанням уникнути черг на виборчих дільницях [44, с.13-14].

На мою думку, запровадження електронного голосування може стати перспективним, проте воно також відкриває широкий спектр потенційних проблемних питань. Серед них важливі аспекти такі як забезпечення таємниці голосування, процес аутентифікації (визначення особи виборця під час реєстрації) і пов'язана з цим проблема забезпечення безпеки ключів доступу до серверів для голосування. Також існує ризик зловживання правом з метою впливу на результати голосування, можливість створення фальшивих віртуальних серверів, проблеми з підрахунком голосів, можливе перевантаження системи та загрози національній безпеці.

Ю. Б. Ключковський виділяє у процедурі голосування такий принцип як факультативність. Факультативність голосування означає відсутність зобов'язання виборця брати участь у голосуванні. Таким чином, роль принципу факультативного голосування (добровільної участі у голосуванні) чи його

альтернативи – принципу обов'язкового голосування – полягає у визначенні змісту та обсягу активного виборчого права громадян. У першому випадку це суб'єктивне право розглядається як право голосувати, воно має повний обсяг, який включає як можливість брати чи не брати участь у голосуванні на власний розсуд його носія, так і можливість робити власний вибір серед альтернативних опцій, винесених на голосування. У випадку обов'язкового голосування активне виборче право зводиться лише до другої правової можливості [10, с.552].

Отже, вибори – це непростий правовий процес, оскільки складається із різних юридично узгоджених, взаємопов'язаних стадій, які здійснюють різний вплив на перебіг самих виборів. Одним із найважливіших етапів є голосування. Саме з ним пов'язаний кульмінаційний акт волевиявлення. Стадія голосування ділиться на кілька етапів: підготовчий, безпосередній процес голосування, підрахування голосів і визначення результатів виборів, а також підбивання підсумків виборів. Вибори у сучасному світі, і в Україні у тому числі, є незамінним, пріоритетним інструментом для транслявання саме інтересів народу під впливом їхніх потреб задля створення демократичної та сильної держави. Протягом усього часу процесу голосування важливим є принцип таємності. Громадяни самі обирають проекцію власної поведінки під час виборів, а саме здійснювати волевиявлення чи утримуватись. На мою думку, принцип факультативності шкодить інтересам самого суспільства та держави в цілому.

Впровадження процедури голосування під час військового конфлікту може бути порушене через різні фактори, які виникають у зв'язку з умовами воєнного стану. На мою думку, варто реально оцінювати ситуацію, і ставити безпеку громадян та військовослужбовців на перше місце, оскільки Конституцією України проголошено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Держава повинна відповідати перед людиною за свою діяльність, і як задокументовано утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

2.7. Правові виклики проведення виборів під час воєнного стану

1. Внутрішня дестабілізація суспільства у кризовій, важкій ситуації.

Вибори в Україні – це одна із пасток для самих же українців, оскільки багато людей не вміють фільтрувати інформацію, критично мислити, читати офіційні джерела. Вибори – це завжди боротьба різними методами, і не завжди законними. Не варто забувати, що російсько-українська війна це й інформаційна війна. Інформаційний фронт у росії дуже потужний, тому є велика загроза поширення неправдивої інформації, що буде сприяти розколу суспільства, а це є однією із цілей російської федерації. Можливі сварки серед політичних кіл, що теж буде викликати і посилювати недовіру до влади в українців, які можуть шкодити, як внутрішній стабільності, так і зовнішньо політичній підтримці. Вибори та різні політичні преференції роз'єднують і дестабілізують суспільство. Необхідно розглядати проведення виборів з урахуванням історичного контексту. Так, у свою чергу у 2004 році в Україні відбувалась «Помаранчева революція». Ці події спровокували широкомасштабні протести серед українського народу через значні випадки фальсифікації під час президентських виборів на користь кандидата Віктора Януковича. Тому будь-яке нестабільне політичне середовище може бути використане противниками для своїх цілей, очікуючи помилок чи недоліків держави. Крім того, варто відзначити, що передвиборча боротьба може відволікти увагу від основної мети - захисту країни від зовнішнього ворога, залучаючи увесь спектр суспільства, включаючи волонтерів, воїнів, політиків та свідомих громадян, на політичний процес.

2. Безпека. Якщо прифронтові зони перебувають під постійною загрозою артилерійських обстрілів чи бомбардування, то небезпека ракетних ударів зберігається по всій території країни. Знову виникає низка питань. Що робити якщо починається повітряна тривога? Чи повинні вибори перериватись? Якщо так, то це буде прямим порушенням національного виборчого законодавства. Статтею 173 Виборчого кодексу України голосування проводиться в день голосування з 8 години до 20 години без перерви. Ба більше

того, питання безперервності стосується і порядку прийняття та розгляд документів дільничних виборчих комісій окружною виборчою комісією. Засідання окружної виборчої комісії, оформляється протоколом безперервного засідання. Подібною є ситуація щодо порядку прийняття та розгляду виборчих документів дільничних виборчих комісій територіальною виборчою комісією. Після закінчення голосування територіальна виборча комісія розпочинає безперервне засідання, яке триває до підсумків голосування та результатів виборів у відповідному виборчому окрузі. Протягом цього часу члени територіальної виборчої комісії не можуть здійснювати інші функції, крім участі у засіданні виборчої комісії. Існує значна ймовірність виникнення різних провокацій та масових обстрілів у зв'язку зі скупченням людей, а також можливість польотів далекої відстані винищувачів-перехоплювачів МіГ-31К, які можуть переносити аеробалістичні ракети типу «Кинджал». Інше питання стосується голосування в бомбосховищах. Чи можуть загальні принципи виборчого права бути дотримані в такій ситуації? Чи є достатньо місць у бомбосховищах для того, щоб розмістити всіх виборців? І хто залишатиметься, щоб охороняти урни з бюлетенями, невикористані бюлетені та журнали?

3. Офіційні міжнародні спостерігачі. У складі офіційних спостерігачів в Україні знаходяться представники кандидатів, партій (організацій партій), які є учасниками виборчого процесу, а також представники громадських організацій, що отримали дозвіл на обрання офіційних спостерігачів на виборах. Також до офіційних спостерігачів входять представники іноземних держав та міжнародних організацій, які мають право проводити спостереження за процесом виборів. Призначення спостерігачів має на меті забезпечення контролю за всіма етапами виборчого процесу, включаючи голосування, підрахунок голосів, оформлення виборчої документації та іншу діяльність виборчих комісій під час проведення виборів та визначення їх результатів. Присутність спостерігачів у виборчих комісіях та на дільницях голосування сприяє запобіганню порушень виборчих прав громадян і недоліків у виборчому процесі, підвищує впевненість виборців у демократичності та справедливості

виборів, а також сприяє визнанню результатів виборів на міжнародному рівні. Залучення офіційних спостерігачів з іноземних держав і міжнародних організацій розглядається як прояв довіри міжнародним співтовариством та прагнення цих країн і організацій сприяти демократизації виборчих процесів у всьому світі [45, с.73].

У Доповіді, що відбулася під час 78-ї пленарної сесії Венеціанської Комісії (13-14 березня 2009 року), спрямовано увагу на значущість міжнародних спостерігачів на виборах як ключового інструменту для оцінки виборчого процесу. Комітет Парламентської Асамблеї з правових питань та прав людини відзначив, що спостереження за виборами є засадним інструментом для забезпечення легітимності та довіри до виборчого процесу у міжнародному співробітництві [45, с.72].

На вітчизняних парламентських, президентських і місцевих виборах діють офіційні спостерігачі, які призначені міжнародною спільнотою з різних країн світу, особливо з Європи, а також представники міжнародних організацій. Особливу активність у цьому процесі проявляє Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) через свою спеціальну установу, Бюро демократичних інститутів та прав людини (БДПІЛ/ODIHR). БДПІЛ виступає в якості головної установи, яка сприяє країнам-учасникам у забезпеченні поваги до прав та основних свобод людини, дотриманні верховенства права, підтримці принципів демократії, зміцненні та захисті демократичних інститутів, а також сприяє розвитку толерантності у всьому суспільстві. На вибори в Україні також направляють свої спостерігачі Парламентська Асамблея ОБСЄ, Парламентська Асамблея Ради Європи, місія спостереження за виборами Канади CANADEM (що діє за дорученням уряду Канади), Європейська мережа організацій зі спостереження за виборами (ENEMO), Світовий Конгрес Українців, а також інші міжнародні організації та країни [45, с.74].

Офіційні спостерігачі від іноземних держав, міжнародних організацій акредитуються Центральною виборчою комісією. Присутність міжнародним спостерігачів постає однією із важливих квестій у світлі даних ризиків

проведення виборів у 2024 році в Україні. Чи Україна здатна гарантувати безпеку під час візиту міжнародним спостерігачам? А як проводити вибори у зонах бойових дій? Які саме особи виступатимуть гарантами? Виконання стандартів ОБСЄ стає неможливим через тимчасові обмеження політичних прав і свобод громадян. Наприклад, мирні зібрання практично припинено, обмежена свобода пересування громадян, а більшість аудіовізуальних засобів масової інформації працюють у режимі Єдиного інформаційного марафону.

4. Біженці. За кордоном перебуває понад 8 мільйонів українців – МЗС Станом на червень 2023 року за кордоном перебуває 8 млн 177 тис. громадян України, тобто близько 20% населення нашої держави до 24 лютого 2022 року [46].

Згідно зі статтею 31 Виборчого кодексу України, закордонна виборча дільниця призначена для організації та проведення голосування громадян України, які проживають або перебувають на день голосування за кордоном.

Станом на 15 лютого 2019 року існувало 102 закордонні виборчі дільниці на постійній основі: у закордонних дипломатичних установах України (100 дільниць); військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України (2 дільниці). На даний момент немає офіційного джерела для підтвердження чи спростування даної інформації. Але припускаємо, що кількість виборчих дільниць за кордоном збільшилась, проте їх все рівно не достатньо для волевиявлення усіх українців, які є за кордоном. Необхідність створення додаткових закордонних виборчих дільниць і надання громадянам можливості голосувати в консульських установах протягом кількох днів викликає ряд питань. Виникають одразу й інші не менш важливі нюанси, такі як реєстрація великої кількості осіб, якість підготовки до процесу голосування, фінансування виборів на закордонних дільницях, доступ виборців до інформації про кандидатів, а також можливість кандидатів зв'язатися з виборцями і проводити агітацію. Ідентифікація місця проживання тимчасово переміщених осіб. Значна частка переселенців не реєструється за фактичним місцем проживання. Що стосується громадян України, які виїхали за кордон, то, за даними МЗС, лише

менше 5 % з них стають на консульський облік. Як наслідок, ускладнюється внесення актуальної інформації до Реєстру виборців.

Чесні, вільні, справедливі та прямі вибори знову знаходяться під загрозою через недостатню інфраструктуру для організації голосування за кордоном українських громадян.

5. Фінансування, державні кошти. Вибори – це достатньо затратний процес. Йде мова у тому числі і про доступ медіа, здійснення агітаційної програми тощо. Навіть у мирний час їхнє проведення передбачає дуже серйозні видатки з державного бюджету.

Центральна виборча комісія планує виділити понад 9,5 мільярдів гривень на проведення виборів президента та народних депутатів у 2024 році. Рішення про цей орієнтований обсяг видатків було схвалено ЦВК і оприлюднено на її веб-сайті 15 серпня 2023 року. Ці розрахунки були здійснені за запитом Міністерства фінансів для підготовки бюджетних запитів на 2024 рік [47].

Згідно з розрахунками Центральної виборчої комісії (ЦВК), орієнтований обсяг фінансування, необхідний для проведення виборів президента України у 2024 році, становить понад 5,4 мільярди гривень. Витрати на проведення виборів народних депутатів України у 2024 році оцінюються в понад 3,7 мільярди гривень. Крім того, витрати на проведення виборів депутатів місцевих рад, сільських, селищних, та міських голів у 2024 році складуть 653,3 мільйона гривень.

Я дотримуюсь думки, що в умовах війни з країною-терористом, яка має величезний особовий склад, розгалужене та налагоджене виробництво та поставку зброї, доцільніше направити кошти із державного бюджету на закупівлю різного виду озброєння, військової техніки та обладнання для зміцнення оборони нашої країни.

У випадку, коли держава спрямовує значні ресурси на вибори, які не є пріоритетом у сучасних умовах, це може призвести до стрімкого падіння довіри громадян до влади та авторитету держави. У цей час передовим завданням стає

досягнення перемоги у конфлікті між росією та Україною, а не проведення виборів.

6. Внутрішньо політичні конфлікти у парламенті. Для початку будь-якого виборчого процесу необхідна згода Парламенту, що може викликати колізії. Старі опозиційні партії, такі як ЄС і Батьківщина, рішуче виступають проти ідеї проведення виборів до завершення війни. Монобільшість, яка теоретично могла б підтримати таку ініціативу, більше не існує. В наш час часто відсутні голоси навіть на поточні питання, не кажучи вже про такі складні рішення, тобто вже створюються передумови посилення внутрішньополітичних конфліктів і ухвалення популістських управлінських рішень в умовах війни.

7. Вибори представляють собою демократичний процес, який стає надзвичайно складним у умовах численних обмежень, таких як телемарафон або часткова заборона масових заходів. Неможливо забезпечити легітимність обраної влади без забезпечення вільного й рівного доступу до засобів масової інформації та умов для проведення ефективної агітаційної кампанії. Доцільно згадати ризики поширення недостовірної інформації задля спотворення державної влади, оскільки російсько-українська війна - У даному контексті варто згадати таке поняття як «ІПСО» (інформаційно-психологічна операція) або дезінформація. Метою «ІПСО» є підриг довіри українців до влади, поширення паніки, спотворення, вигідної для ворога, інформації, чи породження не об'єктивних міркувань заснованих тільки на емоціях, які згодом можуть відобразитись на тій самій виборчій кампанії.

Стаття 39 Конституції України гарантує громадянам право на мирні збори, мітинги, походи та демонстрації без зброї, за умови попереднього сповіщення владних органів. Згідно з частиною 2 статті 64 Конституції України, певні обмеження щодо права на свободу мирних зібрань можуть бути встановлені в умовах воєнного стану із вказівкою терміну дії цих обмежень. Згідно з пунктом 8 частини 1 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», військово командування, разом з військовими адміністраціями (у разі їх створення), має право встановлювати та здійснювати тимчасові обмеження

конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, згідно з указом Президента України про введення воєнного стану. Одним із заходів правового режиму воєнного стану є заборона проведення мирних зібрань, мітингів, походів і демонстрацій, а також інших масових заходів. На підставі цієї норми, у Київській, Кіровоградській, Тернопільській, Черкаській областях було введено заборону проведення мирних зібрань.

8. Списки виборців. По-перше, важливо відзначити, що функціонування Державного реєстру виборців припинено з початком повномасштабного російського вторгнення (понад два роки тому). Цю проблему поглиблюється через велику кількість внутрішньо переміщених осіб; значний масштаб міграційних процесів, спричинених мобілізацією та виїздом за кордон (включаючи російську федерацію); а також наявність значної кількості виборців на окупованих територіях інші. Таким чином, формування достовірних списків виборців (і забезпечення реалізації виборчих прав громадян) стає надзвичайно складним завданням.

Отже, важливо відзначити, що значущість виборів проявляється тільки у випадку, коли вони відповідають демократичним стандартам, і тому факт проведення виборів не завжди гарантує дотримання всіх основних законодавчих вимог.

Підбиваючи підсумки, також звертаємо увагу на те, що в Україні законодавець врахував небезпеку можливого порушення принципів виборчого права, спотворення результатів виборів у відповідному законодавстві.

Частина 4 статті 83 Конституції України вказує на те, що тільки після скасування воєнного стану можуть проводитись вибори народних депутатів до ВР України, а під час воєнного стану діє той склад депутатів ВР України повноваження яких закінчилися під час воєнного стану, а це означає автоматичне продовження їхніх повноважень аж до дня першого засідання новообраної Верховної Ради України [1].

Стаття 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» встановлює, що саме в умовах воєнного стану заборонено змінювати Конституцію України чи Конституцію АРК, а також проводити вибори Президента України, вибори до Верховної Ради України, Верховної Ради АРК і органів місцевого самоврядування. Окрім цього заборонено й проведення всеукраїнського та місцевого референдуму, різного виду страйків, масових зібрань, акцій. У вищенаведеному законі чітко обумовлено процедуру прийняття рішення Верховною Радою України про призначення проведення вибори депутатів ВР АРК, місцевих виборів [3].

Також у частині 2 статті 71 Основного Закону вказано, що усім виборцям гарантується вільне волевиявлення. Але в умовах воєнного стану реалізація принципу «вільного волевиявлення» ставиться під загрозу, через безпекові ризики, обмеження пересування чи вираження поглядів, тієї ж заборони мирних зібрань, які у свою чергу унеможливають політичну конкуренцію, і як наслідок вільне формування волі та її виявлення. Ба більше, як нам відомо Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Необхідно звернутись до Виборчого кодексу України, де передбачено, що в разі введення в Україні або в окремих її місцевостях воєнного або надзвичайного стану виборчий процес загальнодержавних або відповідних місцевих виборів, який відбувається на цих територіях або їх частині, припиняється з моменту набуття чинності відповідним указом Президента України. Після припинення або скасування режиму воєнного або надзвичайного стану відповідний виборчий процес, що був припинений у зв'язку з цим, розпочинається спочатку.

Отже, умови дії воєнного стану визначаються Конституцією України, ч. 1 ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» і Виборчим кодексом України, які чітко забороняють проведення будь-яких видів виборів, включаючи вибори Президента України, Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування. У разі розгляду можливості проведення виборів під час воєнного стану, необхідно

внести зміни до Конституції, Виборчого кодексу України та інших нормативно-правових актів.

Розділ 3. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВИБОРІВ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ

3.1. Вибори в умовах воєнного стану : Хорватія та США

Хорватія. Хорватська війна за незалежність велася з 1991 по 1995 рік між хорватськими силами, лояльними до уряду Хорватії, який проголосив незалежність від Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ), і контрольованою сербами Югославською народною армією (ЮНА) і місцевими сербами.

Від 1991 року до весни 1995 року близько чверті території Республіки Хорватія було окуповано силами сербських повстанців. У цей період Хорватія брала участь у війні, що відбувалася в сусідній Боснії та Герцеговині. Жертвами конфлікту стали тисячі осіб, десятки тисяч були примусово виселені, а численні люди зникли безвісти. Близько 100 000 осіб були змушені покинути свої домівки, а матеріальні збитки сягнули мільйонів доларів США. Після проголошення незалежності у 1992 році Республіка Хорватія і її виборчі органи стикалися з численними труднощами у проведенні виборів[48, с.11].

На початку 1992 року практично всі країни Європейського Союзу визнали Хорватію, а 22 травня того ж року вона стала повноправним членом Організації Об'єднаних Націй. Проте конфлікти на етнополітичному ґрунті призвели до кривавих подій у Хорватії, що надзвичайно негативно відобразилось на розвитку електоральних процесів у країні та найсерйознішим чином впливали на динаміку розвитку [49, с.185].

У серпні 1992 року в Хорватії відбулися парламентські та президентські вибори, які стали першими виборами після отримання країною незалежності. Ці вибори проводилися за новими законами і відбулися в умовах війни.

Перед тим як перейти до безпосереднього процесу організації та проведення виборів у Хорватії під час війни, важливо відзначити, що опозиція заздалегідь була проти таких виборів. Опозиція дотримувалась позиції, що в

умовах територіальних обмежень, коли значна частина країни не перебувала під її контролем, проведення виборів із дотриманням демократичних стандартів є неможливим. Християнсько-демократичний союз (ХДС) заявляв про намір розпочати кампанію лише після того, як парламент (Сабор) розробить відповідні закони, що передбачатимуть умови для проведення виборів після стабілізації ситуації. Однак усі розуміли, що якщо такі нормативно-правові акти будуть ухвалені, то правляча партія спрямує всі зусилля на їх швидке впровадження та реалізацію [50, с.149].

У 1992 році у Хорватії був ухвалений новий закон про вибори, що передбачав застосування змішаної мажоритарно-пропорційної виборчої системи для обрання двопалатного парламенту. Згідно з цією системою, половина членів нижньої палати (Палати депутатів) Хорватського Державного Сабору обиралися за принципом відносної більшості у 64 округах, включаючи 4 окремо обрані мажоритарно депутати від національних меншин. Інша половина складу палати формувалась згідно з пропорційним представництвом на основі списків кандидатів, представлених політичними партіями та виборцями [49, с.186].

При пошуку матеріалів для написання магістерської роботи, мною був знайдений звіт Комісії з безпеки та співробітництва в Європі щодо парламентський та президентських виборів в незалежній Хорватії 2 серпня 1992 року. Цей звіт ґрунтується на висновках співробітника Комісії з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінська комісія), який відвідав Хорватію з 30 липня по 4 серпня 1992 р., щоб спостерігати Вибори президента та парламенту цієї країни 2 серпня. У день виборів співробітники спостерігали за голосуванням та підрахунком бюлетенів під час відвідування багатьох виборчих дільниць у Загребі та навколо нього, столиці Хорватії, а також у пошкодженому місті Карловац [51].

Контекст, у якому відбувалися ці вибори, як ми вже згадували вище, був ускладненим конфліктом у Хорватії, який серйозно розпочався в липні 1991 року, коли бойовики серед відчуженого етнічно-сербського населення Хорватії за підтримки сербського керівництва в Белграді та допомоги Югославії військові,

жорстоко демонстрували свою опозицію до незалежності республіки. Після значних людських жертв, переміщення населення та руйнувань конфлікт загалом завершився в січні 1992 року домовленим ООН про припинення вогню, яке передбачало розгортання сил захисту ООН на більшій частині території Хорватії. Незважаючи на скарги опозиції, що серпень був невідповідним часом для виборів, президент Туджман призначив їх із власних корисливих мотивів. Проблеми під час 30-денної кампанії під час виборів, стосувалися в основному війни проти Югославії та її наслідків: втрата території Сербією, біженців, ослабленою економікою тощо. Інші проблеми більш детально розглянемо нижче [51, с.2].

Водночас вибори продемонстрували невітшно малий демократичний прогрес у Хорватії з 1990 р. Найбільше відволікало від виборів пасивність з боку влади щоб вселити довіру до виборчої системи, а потім передбачити політичну мотивацію в плануванні їх у серпні.

Вибори також виявили деякі недоліки з боку опозиції, а саме:

1. відсутність скоординованих зусиль для забезпечення їх вільного та справедливого проведення [51, с.2];
2. війна, у тому числі військовий конфлікт;
3. час проведення виборів. Згідно з офісом президента Туджмана, президент був зобов'язаний за новою Конституцією призначити вибори у час зазначений у статті 141 Конституції Хорватії. Відповідно до статті 141 Конституції Хорватії того часу вибори до Хорватського Сабору і Президента Республіки призначаються відповідно до виборчого законодавства, яке має бути прийняте не пізніше, ніж через рік після оприлюднення цієї Конституції. Вибори були призначені на щорічні серпневі канікули період. Опозиція стверджувала, що стаття 141 не згадує про призначення виборів. Конституція лише вимагає, щоб закони про вибори були прийняті до 22 грудня 1991. Ці закони не були оприлюднені до 15 квітня 1992 року, що є порушенням Конституції. На думку опозиції, хорватський уряд не виконав конституційну вимогу щодо ухвалення законів про вибори. Проте, коли це було політично вигідно, уряд без вагань

призначив вибори під приводом дотримання нової Конституції. Тобто, період часу між оголошенням виборів і датою виборів вважався «незвичайно коротким», що ускладнювало підготовку опозиційним партіям і виборчим чиновникам. Вибори також були призначені на вихідний день, коли значна кількість людей буде поза межами рідних міст і не зможе проголосувати [52, с.4];

4. низька залученість ЗМІ та нерівності у висвітлення виборчої кампанії.

Деякі сторони скаржилися на велику різницю в доступності та доступність фінансування між правлячою партією та опозицією. Ця невідповідність була особливо очевидною у здатності опозиції купувати час для теле- та радіороликів. Крім того, опозиція мала численні претензії щодо розповсюдження державних ЗМІ для передвиборчих цілей, розподілу виборчих фондів, розповідала про труднощі із залученням приватних коштів. Спостереження IRI, здавалося, підтвердили ці занепокоєння опозиції [52, с.3];

Телебачення та радіо, які, як повідомлялись, досить добре контролювались. Основна претензія до Хорватського телебачення (НТВ) полягала в тому, що воно не приділяло уваги опозиційній діяльності порівняно з ХДС, навіть беручи до уваги офіційну діяльність Франьо Туджмана як президента хорватського уряду, що, природно, дало б кандидатам від ХДС додаткове висвітлення. Головним обмеженням тут була не об'єктивність, а факт рівномірного розподілу часу серед усіх партій, включно з тими, що висувають лише невелику кількість кандидатів, забрав час від головного претендентів [51, с.15];

5. згідно з конституційним законом, національні меншини Хорватії користуються певними правами щодо забезпечення їх представництва в органах державної влади. Етнічні серби, єдина велика меншина з приблизно 12 відсотків населення, було гарантовано більше місць у новому Соборі, ніж усім іншим меншини разом, але, на відміну від менших меншин, не було проведено виборів, на яких етнічні серби поодиночі могли обирати своїх представників. Вищенаведені дії було розцінено як дискримінаційне ставлення до сербів меншини, незважаючи на очевидно незначну участь сербів у виборах [51, с.2].

6. було небагато скарг саме до того, як проводилося голосування та підрахунок голосів, хоча повідомлялося про занепокоєння щодо безпеки бюлетенів, вкинутих виборцями за кордоном, викликала постійне занепокоєння. 2 серпня 1992 року виборці (переселенці у тому числі), які проживають на території Республіки Хорватія, хорвати, які проживають за кордоном, військовослужбовці, обирають Президента Республіки та 124 депутати Палата представників Хорватського Сабору - парламенту [52, с.2].

Іншим цікавим питанням було те, що за тиждень до виборів Федеральна виборча комісія видала роз'яснення щодо використання посвідчення особи виборця для голосування. Водночас виборча комісія оголосила, що реєстри виборців будуть складатися з тих, хто голосував на загальних виборах 1990 року і на референдумі 1991 року. Згідно з роз'ясненням, для отримання бюлетенів потенційний виборець повинен був пред'явити хорватський паспорт, колишній югославський паспорт з підтвердженням хорватського громадянства, домовницю або старе посвідчення особи. У день виборів команди IRI відзначили, що посвідчення особи не вимагалось для отримання бюлетенів на всіх виборчих дільницях [52, с.7].

Отже, технічно вибори 1992 року не були кращими Загальних виборів 1990 року. Ці вибори не витримали керівних принципів, що використовуються для вимірювання вільних і чесних виборів у Східній Європі, а також завадила значному прогресу на шляху до встановлення демократичної виборчої системи в країні. Опозиція стверджувала, що виборче законодавство явно сприяло правлячому партії, і закон залишав відкритою можливість різко впливати на результат на користь правлячої партії, якщо результати були близькими. Деякі рішення федеральної комісії з питань застосування виборчого законодавства та здійснення виборчих процедур ставлять під сумнів легітимність та реалізацію виборчих процедур ставлять під сумнів легітимність виборчого процесу. IRI (Міжнародний республіканський інститут) зазначає, що ці занепокоєння стосуються застосування законів про громадянство до виборців, участі переміщених осіб у виборах, а також законів про громадянство до виборців,

склад виборчих списків, ЗМІ, громадянська освіта, а також деякі випадки залякування [52, с.3].

Багато громадян Хорватії з самого початку критично ставилися до надмірно націоналістичних тенденцій ХДС, і більш ліберальні партії, які зазнали поразки на виборах 1990 року, все ж зберегли свою підтримку. Однак більш важливим був той факт, що багато інших, імовірно, зокрема ті, хто перебував у зонах бойових дій, відчували, що Загреб їх покинув, і тому підтримували більш войовничі та праві політичні сили. Перед виборами було важко визначити, чи є більше громадян Хорватії, але було ясно, що поляризація політичних поглядів, яка є нормальною для демократичної системи, була обмежена збереженням єдності під час війни та підтримкою незалежності після неї, як причина, за яку треба було боротися. Проголошувати погляди, які вважалися «югославськими», було, наприклад, політично небезпечно, якщо не суїцидально, особливо тому, що «югослав» ставав все більш синонімом «серба». В мережі наслідки війни для хорватської політики здавалися сприятливими для ультраправих і, несподівано, перешкоджали короткостроковим перспективам посилення плюралізму [51, С.6].

На виборах в Хорватії 1992 році були присутні міжнародні спостерігачі. Парламентська асамблея Ради Європи (РЄ) направила спостерігачів до Хорватії. 29 жовтня 1995 року відбулися парламентські вибори, на яких ХДС отримала 75 із 127 місць у Палаті представників. Парламентська асамблея (ПА) Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ створили місію зі спостереження за виборами у складі спостерігачів із 14 країн для спостереження за парламентськими виборами 16-29 жовтня [53].

Саме вони фіксували неналежний, а часом і відсутність доступу до списків зареєстрованих виборців, а також відмову в допуску на деякі виборчі дільниці в день виборів у кількох місцях, наприклад, спостерігачів HNS в Осієку та Черномерці. Під час зустрічі з потенційними виборцями кандидати вільно пересувалися. Єдиними практичними обмеженнями була війна зони, які наразі перебувають під контролем Охоронних сил ООН, де активна агітація могла легко

призвести до нових сутичок пов'язаних із реальним конфліктом. Агітація на хорватських військових об'єктах також була заборонена [51, с.15].

Наприклад, на одній із загребських виборчих дільниць для переміщених осіб кандидат від ХДС у виборчому окрузі, кандидат від ХДС, як повідомлялося, відвідав дільницю та поспілкувався з присутніми виборцями. За повідомленнями, голосування було призупинено до тих пір, поки кандидат не пішов. На іншій виборчій дільниці для переміщених осіб на другому поверсі будівлі в Загребі було розміщено гігантське зображення Франьо Туджмана. Члени виборчої комісії стверджували, що, хоча плакат потрібно було пройти, щоб потрапити на виборчу дільницю, він знаходився досить далеко від дільниці [51, с. 18].

Розглянемо питання волевиявлення військових. IRI (Міжнародний республіканський інститут) відвідував виборчі дільниці на військових і військово-морських базах у країні, і, на відміну від практики в інших країнах регіону, ці військові вибори проводилися офіцерами у формі, а не цивільними. Відкритих залякувань на військових виборчих дільницях не було, схоже, і невелика кількість спостерігачів від політичних партій спостерігала за голосуванням. Однак на військових виборчих дільницях не було індивідуальних кабін для голосування, існувала певна плутанина в процедурах голосування. Опозиція скаржилася, що деякі високопоставлені військові є кандидатами до парламенту. Жодна агітаційна діяльність на військових базах була заборонена. Незважаючи на те, що солдати, опитані IRI, зазначили, що вони знали про те, що кандидати зможуть проголосувати освіченим способом, IRI був стурбований загальними рамками військового голосування, зокрема відсутністю громадянської освіти для призовників і військової адміністрації армії [52, с.11].

У 1990 році ХДС залучила значні фінансові кошти завдяки своїй здатності отримувати кошти з-за кордону, насамперед від хорватської діаспори. Фінансування з-за кордону на цих виборах було більш обмеженим, що зробило політичні партії залежними від ресурсів їхніх членів. Партії, окрім ХДС, нібито отримували принаймні певну підтримку з-за кордону, однак, наприклад HSLs з

Німеччини та HSP з підтримуючих сегментів хорватської діаспори. Виборчий закон передбачав пропорційне відшкодування урядом Хорватії деяких витрат на виборчу кампанію, за умови, що партії отримав достатню підтримку на виборах [51, с.16].

Щодо голосування за кордоном. Приблизно 220 000 виборців, які мали право голосу, проживали за кордоном на момент виборів, і було докладено додаткових зусиль для того, щоб вони також мали можливість проголосувати в день виборів. З цією метою були відкриті виборчі дільниці у 12 країнах, і ті, хто мав право голосу, отримали бюлетені для голосування на президентських перегонах і для пропорційного розподілу депутатських мандатів між 17 партіями, що пройшли до парламенту. Опозиційні партії були стурбовані цим голосуванням, яке теоретично могло б мати значення, якби в обох цих перегонах йшла близька боротьба. Вважалося, що ХДС, як правляча партія була, ймовірно, найпопулярнішою за кордоном, особливо з огляду на те, що опозиційні партії не мали можливості проводити агітацію за кордоном [51, с.18].

Розширення місць для виборчих дільниць від дипломатичних представництв до орендованих приміщень у церквах і деякі опозиційні партії розглядали як грубе перевищення повноважень, наданих їм законом, і вважали, що вони не мають права закону. Крім того, політичні партії мали мало можливостей спостерігати за виборчим процесом за кордоном. У таких випадках, як, наприклад, публічні заяви чиновника, який перевозив 60 000 бюлетенів для використання в Австралії. Було відомо про те, що 50 000 або більше з них повернуться з голосами виборців, не вселяли довіри до безпеки бюлетенів, використаних за кордоном [51, с.18].

У другій половині дня в день виборів двом або трьом членам виборчих комісій дозволялося виносити бюлетені тим, хто не міг прийти на виборчу дільницю через хворобу або похилий вік. Коли люди намагалися проголосувати за родичів або друзів, які не змогли прийти самі, виборчі комісії, як правило, дотримувалися процедури, відмовляючи їм у відмовляючи їм у цьому, але записували прізвище та ім'я відповідної особи, щоб потім віддати їй бюлетень

для голосування. щоб вони могли передати йому бюлетень. Військовослужбовці мали змогу голосувати на військових об'єктах [51, с.18].

Таємниця голосування. У кількох виборчих дільницях у Загребі та Карловаці кабінки для голосування були мало пристосовані для забезпечення таємниці голосування, хоча, як видається, це не використовувалося як засіб для маніпуляцій з голосами виборців. Вони також повідомляли про інші інциденти, коли таємниця голосування була порушена. кабінки для голосування не були належним чином захищені від порушення таємниці голосування [51, с.18].

На президентських виборах проголосувало близько 2,68 мільйона виборців, що становить близько 74,9 відсотка від оціночної кількості виборців, які мають право голосу. ного населення, що має право голосу. На виборах до Сабору проголосували 2,69 мільйона виборців, що становить 75,6 відсотка населення, що має право голосу. Це було менше, ніж 84,5 відсотка населення, що мало право голосу у 1990 році, що стало результатом труднощів, пов'язаних з переміщеними особами, з процедурою голосуванням, неучасті етнічних сербів, які підтримували відокремлення від Хорватії; літніх канікул, пов'язаних з відпустками та літні канікули; розчарування виборців через проблеми з виборчою системою; відсутність такого ж ентузіазму, як під час перших багатопартійних виборів в однопартійних державах, відсутність доступу опозицій до державних ЗМІ, війна [51, с.19].

Більше занепокоєння викликало голосування виборців із зони бойових дій, яке, згідно з офіційною статистикою, було настільки низькою в деяких округах, що це викликає питання щодо того, наскільки обрані депутати дійсно представляють свої виборчі округи. У президентських перегонах президент Франьо Туджман здобув легку перемогу в першому турі. Його партія, ХДС, також отримав більше половини місць у Саборі за мажоритарною расою та більшість місць за пропорційною партією [51, с.19].

Хорватські вибори 2 серпня 1992 року відбулися в новій незалежній країні, яка оговталася після впливу великого конфлікту та виходу із комуністичної оболонки. Найбільшою проблемою виборів була відсутність справжньої

відкритості в поясненні рішень, наданні отримання інформації та голосування переселенців і військових. За словами спостерігачів, виборчий процес був охоплений побоюваннями щодо нерегулярності, оскільки точна кількість виборців не була відома через військові дії, втрату території, масове переміщення населення та невизначеність щодо кількості виборців у діаспорі. Світове співтовариство зазначені вибори розкритикувало і визнало недемократичними. Ці вибори, як і президентські, також були пов'язані з нібито фальсифікаціями. Таким чином, вибори в Хорватії не виправдали очікувань країни, яку часто розглядають як західноорієнтоване, освічене та відносно розвинене суспільство. У Боснії та Герцеговині у період збройного конфлікту жодних виборів не проводилось через збройний конфлікт, який розпочався в тому ж році. Країна опинилася в серйозній політичній та гуманітарній кризі, що перешкоджала проведенню виборів. Конфлікт призвів до масового переселення людей, голоду та інших страшних наслідків. Таким чином, демократичні процеси, включаючи вибори, були призупинені в цей період [51, с.23].

Отже, парламентські вибори у Хорватії у 1992 році відбулися в умовах складного внутрішньополітичного та військового конфлікту, і як наслідок мало відображення на якості та законності самих виборчих процесів. Однією із найбільших проблем виборів була відсутність справжньої відкритості в поясненні рішень, наданні отримання інформації та голосування переселенців і військових. Окрім того, точна кількість виборців не була відома через військові дії, втрату території, масове переміщення населення та невизначеність щодо кількості виборців у діаспорі. Тому, світове співтовариство зазначені вибори розкритикувало і визнало недемократичними. Ці вибори, як і президентські, також були пов'язані з нібито фальсифікаціями. Таким чином, вибори у ті роки в Хорватії не виправдали очікувань країни, яку часто розглядають як західноорієнтоване, освічене та відносно розвинене суспільство. Хочу звернути особливу увагу на те, що війну та її вплив не можна недооцінювати.

США. Непрямі вибори Президента США – це досить складний та багатогранний процес, що має власні специфічні риси, які відрізняють його від

загальносвітового досвіду. Загалом, тільки вибори президента в США є непрямими (виборці обирають виборчу колегію, яка потім обирає президента), а всі інші органи обираються лише способом прямих виборів [54, с.20].

У США в 1944 році проводились президентські вибори, вони були проведені під час Другої світової війни. Головними кандидатами на пост президента США у той час були Франклін Рузвельт та Томас Дьюї. Франклін Рузвельт був президентом вже три терміни поспіль, і більшість американців його підтримували, тому було малоймовірно, що він не переможе. Франклін Рузвельт був представлений Демократичною партією, а Томас Дьюї – республіканською.

Друга світова війна змінила багато аспектів армії Сполучених Штатів. Самий масштаб конфлікту змусив урядових лідерів і військових чиновників шукати нові та інші способи ведення війни, від обладнання та зброї до тактики та стратегії. Голосування військових також було серед сфер, які потребували інновацій та нового підходу. Громадянська війна стала першим випадком в американській історії, коли військовослужбовці могли голосувати на виборах, перебуваючи на службі далеко від дому. Хоча це не була ідеальна система, вона працювала протягом певного часу, і загальні процеси залишалися на місці понад 50 років [55].

Під час Другої світової війни понад 16 мільйонів американців служили в уніформі. Приблизно 11,5 мільйона чоловіків і жінок служили за кордоном, а решта часто служили за тисячі миль від своїх домівок, навіть будучи на території Сполучених Штатів. Щоб гарантувати, що ці військовослужбовці й надалі будуть представлені в уряді, Конгрес прийняв законопроекти в 1942 і 1944 роках, які мали на меті гарантувати, що американські солдати можуть голосувати на виборах у федеральні посади під час війни. Незважаючи на те, що законопроекти не досягли своєї амбітної мети, законопроект 1944 року дозволяв мільйонам солдатів брати участь у федеральних виборах того року [56].

Компромісний законопроект, ухвалений у 1944 році, створив єдиний федеральний, стандартизований бюлетень. Але для того, щоб військовослужбовець отримав такий бюлетень, він повинен виконати детальні

інструкції та підтвердити, що має право голосу, і він повинен був спочатку попросити бюлетень штату. Якщо бюлетень штату не надійшов до 1 жовтня 1944 року, солдат отримував бюлетень федерального рівня. Однак штат, у якому військовослужбовець має право голосувати, повинен спочатку прийняти законодавство, яке дозволяє використовувати скорочений федеральний бюлетень. Приблизно 17 штатів прийняли законопроекти, в яких зазначено, що їхні бюлетені є достатніми, і тому федеральні бюлетені не можуть бути використані, ще 18 заявили, що солдати можуть використовувати федеральні бюлетені, тоді як деякі інші штати мали нечіткі закони. Зайве говорити, що на президентських виборах 1944 року голосувало дуже мало солдатів [56].

У квітні 1944 року був прийнятий законопроект, який сприяв урегулюванню питання відкріпного голосування для солдатів. Цей законопроект стимулював штати до внесення змін у свої виборчі процедури, щоб забезпечити можливість голосування військовослужбовцям. Також цим законом передбачалась можливість створення «Офіційного федерального військового бюлетеня» для солдатів, що дозволяло губернаторам штатів приймати спеціальні виборчі бюлетені. У цих бюлетенях від солдатів вимагали писати імена кандидатів, за яких вони хотіли проголосувати. В законопроекті зазначалося, що жоден бюлетень не може бути визнаний недійсним, навіть якщо солдат припустився помилки в написанні імені кандидата, за умови, що «кандидат, якого задумав виборець, є чітко ідентифікованим». Однак, деякі штати залишали право збирати певний збір від солдатів, що було несприятливою особливістю цього законопроекту порівняно із попереднім Законом про солдатське голосування 1942 року [56].

Для військовослужбовців штату Вісконсіна процес голосування в 1944 році розпочався одним із двох шляхів. Перший - друзі по службі могли надати адреси своїх близьких в армії, а держава надсилала б їм бюлетені. Або солдат чи матрос міг запросити військовий бюлетень у державного секретаря. Штат Вісконсін отримав понад 120 000 таких заявок на військові бюлетені для виборів 1944 року. Навіть коли службовці дотримувались процедури голосування заочно, вони

хвилювалися, чи зарахують їхній голос чи ні. Коментар Вілбур Берже, фермера із Гратіо, який служив у 12-й бронетанковій дивізії у Франції в листопаді 1944 року, підкреслює величезні відстані, які довелося подолати деяким військовим бюлетеням у розпал глобального конфлікту. Насправді в 1944 році проголосувало лише близько 85 000 солдатів, які служили за кордоном. Федеральний уряд розумів важливість забезпечення того, щоб усі голоси були почуті, а голоси підраховані, а особливо військослужбовців, але процедура все рівно мала недоліки та неточності [55].

Проблеми, які тоді виникли під час голосування військових у США в 1944 році: 1) не всі штати дозволили голосування солдатів, тому важко було визначити, чи має окремий солдат право голосу; 2) проблеми із матеріально-технічною доставкою бюлетенів солдатам; 3) позбавлення афроамериканців права голосу. Процес виборів під час стадії голосування був таким: Крок 1, державна робота – доставка виборчих бюлетенів солдатам; Крок 2 – повернення бюлетенів – було завданням армії; Крок 3 – їх підрахунок – знову був роботою штатів.

Важко точно оцінити повний вплив голосування солдатів на виборах 1944 року. Тим не менш, законопроект надав мільйонам чоловіків і жінок у формі право голосу в уряді під час світової війни, в якій небагато солдатів інших країн користувалися такими ж привілеями [56].

Отже, вибори у США у 1944 році, які відбулися під час Другої світової війни, були важливим подією в історії країни. Ці вибори відбулися в умовах глобального конфлікту, коли країна була втягнута в війну, і вони стали виявом демократичного процесу та вольового рішення американського народу. Незважаючи на успішний перебіг виборів у 1944 році, варто враховувати недоліки, які були, а саме обмеженість альтернативних варіантів голосування, відсутність рівних можливостей для всіх кандидатів, неоднаковий доступ до інформації та волевиявлення в цілому, зовнішній вплив війни на настрої голосуючих.

3.2. Вибори кольору хакі у Канаді

Загальні вибори у Сполученому Королівстві 1900 року відбулися з 26 вересня по 24 жовтня 1900 року після розпуску парламенту 25 вересня. У Британії будь-які вибори, призначені внаслідок війни до, під час або після війни, називаються виборами кольору хакі, і в 20-х роках таких було кілька. Вибори кольору хакі 1900 року стали справді поворотним моментом у Британії з багатьох причин. Вибори 1900 року були першими, які були названі «виборами кольору хакі», оскільки кампанія проходила в розпал Англо-бурської війни. Ці вибори були важливими для формування політичного ландшафту Канади в початковому періоді ХХ століття [57].

Вибори 1916 року відбулися через шість років після попередніх виборів, що стало найдовшою перервою в історії Канади. Заплановані вибори на той рік були відкладені через оголошення надзвичайного стану у зв'язку з Першою світовою війною, і парламент погодився з призупиненням виборів на один рік. Уряд під керівництвом прем'єр-міністра Роберта Бордена сподівався, що ця затримка створить умови для формування коаліційного уряду. Головною метою такої коаліції було вирішення питання військового призову, яке стало предметом гострої полеміки та розбіжностей між Англійською та Французькою Канадою [58].

29 серпня 1917 року був прийнятий Закон про військову службу. Закон був прийнятий консервативним урядом прем'єр-міністра Роберта Бордена в спробі отримати додаткові голоси на виборах 1917 року. У підсумку це позбавило консерваторів підтримки певних груп на наступні роки [59].

Даний Закон обмежив право голосу громадян Канади, народжених у країнах-супротивниках після 1902 року та позбавляв право голосу будь-якого іммігранта із ворожої країни, хоча це звільняло тих громадян, які мали сина, онука чи брата на дійсній службі в Канадських експедиційних силах. Однак значимість Закону про військовий призов перед виборами полягала у тому, що він надав право голосу дружинам, матерям та сестрам солдатів, які перебували

на службі, а також жінкам, які самі служили в армії. Дане явище, було кваліфіковане як перший випадок, коли канадським жінкам було надано право голосу на федеральних виборах [59].

Під час голосування 17 грудня 1917 року близько 500 000 канадських жінок вперше взяли участь у федеральних виборах. Акт було скасовано наприкінці війни; але до 1918 року всі жінки, які народилися в Канаді старше 21 року, назавжди отримають право голосу на федеральних виборах [59].

Закон про вибори під час війни був «класовим законодавством», яке історично вважалося конституційним запереченням у канадській думці, оскільки він виділяв певні «класи» людей для різного правового ставлення. Як ми вже згадували, голосували лише жінки, які були дружинами, вдовами, матерями, сестрами чи дочками солдатів, які служили або загинули за кордоном або у флоті [60].

Ліберали висловлювали своє обурення на спроби Бордена маніпулювати виборчими списками. Однак вони не знайшли жодних зусиль у протистоянні закону, який надавав виборчі права канадським солдатам за кордоном, а також їхнім матерям і сестрам вдома [61].

Релігійні групи з пацифістськими ідеологіями, такі як меноніти та духобори, також були позбавлені права голосу згідно з акт [62, с. 10-11].

Також Закон позбавляв більшість чоловіків, натуралізованих після 31 березня 1902 року, які народилися на території під контролем Центральних держав, але не є сирійськими чи вірменськими християнами чи іммігрантами з Франції, Італії чи Данії, які прибули до Канади до того, як їхні території були окуповані [60].

Закон також обмежував виборчі прав осіб за ознакою рідної мови. Франкомовні канадці також продовжували свої протести, і десятки тисяч молодих чоловіків приєдналися до інших з усієї Канади, відмовляючись реєструватися для процесу відбору. З тих, хто зареєструвався, 93 відсотки звернулися за звільненням [63].

Західні члени рішуче протестували проти застосування клейма нелояльності до своїх виборців. У той час цей зв'язок між громадянством і службою почали називати мілітаризмом. Позбавлення виборчих прав було настільки вираженим, що у бюлетені навіть була колонка із питанням: «Я маю право голосувати?». Умови позбавлення виборчих прав були скасовані для тих, хто служив у союзних військах або чиї онуки, діти, брати, сестри, чоловіки чи батьки служили [60].

Процес переписування списків виборців у Канаді у 1917 році викликав обурення через те, що переписувачі-юніоністи ставили питання про політичні переконання та відмовлялися включати до списків виборців осіб, які були прихильниками лібералів. Натуралізованих американців попередили про те, що вони повинні носити документи з собою на виборчі дільниці. Закон про військових виборців розширив попередні військові вибори 1915 року, так що британські піддані, які ніколи не жили в Канаді, але служили в канадських військових, могли голосувати, а механізм голосування надавав привабливі можливості чинити тиск на солдатів, щоб вони відмічали свої бюлетені, і заохочувати їх вибирати вигідні їзди, у яких їхні голоси будуть підраховані [60].

Після підведення голосів стало відомо, що вісімдесят відсотків солдатів на передовій проголосували за уряд Бордена, підтримуючи військовий призов. Повернувшись до Канади, підтримка уряду Бордена була дуже сильною, з перевагою 21 до 10 у морських провінціях, 41 до 1 у західних провінціях, а також рішучою перемогою 88 до 9 у провінціях Онтаріо та Манітоба [64].

Це свідчить про систематичні зусилля під час виборчої кампанії для маніпуляцій формування електорату з метою досягнення бажаного результату на виборах. Підтримка війни також вплинула на голосування прав.

Завдяки новим законам величезна нова група виборців, більшість з яких підтримували військові дії та призов на військову службу, отримала виборчі права вчасно до виборів. Закон про вибори під час війни розширив базу виборців, включивши певний клас жінок, але в той же час позбавив права голосу іммігрантів, які прибули до Канади з 1902 року з ворожих країн, переважно

Німеччини та Австрії, що призвело до виключення блоку виборців, ймовірно, неприхильних до уряду Бордена. Закон також позбавив права голосу тих, хто був звільнений від майбутнього призову, зокрема тих, хто відмовляється від військової служби з мотивів совісті.

Отже, підсумовуючи вище наведене, ми робимо висновок, що вибори 1917 року у Канаді не відповідали загальним принципам виборів. Оскільки було порушено принцип рівності, чесності, прозорості під час виборчого процесу.

3.3. Вибори у Франції у 1956 році

У 1956 році відбулися парламентські вибори у Франції, які співпали з критичним моментом в історії країни, оскільки вона знаходилася в середині Алжирської війни за незалежність, яка вже тривала понад два роки. Під час цих виборів виникала потреба визначити майбутній курс державної політики стосовно Алжиру, що мало вирішальне значення для подальшого розвитку подій у регіоні та відносин Франції з колоніями.

Конституція Четвертої Республіки містить лише два положення щодо виборів. Розділ I, стаття 3, посилається на «Національні збори, обирається загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням» [65].

2 січня 1956 року французький виборець зіткнувся з широким вибором альтернативи. З близько 5000 кандидатів, більшість з яких були включені приблизно в 27 національних партіях або групах виборцям було запропоновано вибрати 544 депутати від метрополії Франції (мало бути 30 алжирських депутатів обраних пізніше). Майже напередодні виборів в одній із газет результати останнього опитування, проведеного Французьким інститутом громадської думки. Відповіді показали, що 24 відсотки респондентів виступають за фактичну коаліцію, 13 відсотків – за ПК, 37 відсотків – за Республіканський фронт, а 26 відсотків відповіли «не знаю», або дали інший вибір. Іноземні спостерігачі стверджували, що головним питанням під час кампанії було питання про долю Алжиру, що в свою чергу в об'єктивному контексті розглядалось як головне

політичне питання, але учасники кампанії трактували його більше як парламентську, а не партійну проблему. За винятком комуністів, всі основні політичні партії підтримували думку про те, що французи повинні залишитися в Алжирі. Майже 22 мільйони виборців, або близько 82 відсотків тих, хто мав право голосу, прийшли на виборчі дільниці. Жінок проголосувало на півтора мільйона більше ніж чоловіків. Насильства не було. Міністерство внутрішніх справ розповсюдило результати голосування через радіо, телебачення та пресу. За винятком партійних ентузіастів, громадськість сприймала результати голосування спокійно. 6 січня були оголошені результати з усіх закордонних округів, окрім одного (в Новій Каледонії). В Алжирі, який вважається частиною метрополії, вибори 30 депутатів були відкладені. Закордонні змагання за 50 місць не призвели до суттєвих змін у складі Асамблеї [66, с.72-73].

У Франції, як і Канаді, необхідно, щоб потенційний виборець був внесений до виборчого реєстру. Реєстр базується на проживанні в комуні, і для цього звичайною вимогою є проживання протягом шести місяців. Військовослужбовці, якщо вони служать в регулярній армії, вносяться до реєстру в гміні (комуні), де вони дислокуються; якщо це національні військовослужбовці, то в комуні, де вони проживали до призову на військову службу. Іноземні громадяни мають право бути зареєстрованими в реєстрі тієї комуні у метрополії Франції, де вони були зареєстровані для проходження військової служби. Моряки можуть вибрати реєстрацію в одній з низки приморських або прибережних комун [65, с.140].

Тому, у Франції військовослужбовці мають право голосувати на виборах, включаючи парламентські вибори, за умови, що вони виконують військовий обов'язок у Французьких Збройних Силах та є громадянами Франції. Отже, якщо в 1956 році військовослужбовці були у складі Французьких Збройних Сил та мали громадянство Франції, то вони мали право голосувати на парламентських виборах того року.

Для того, щоб проголосувати, не обов'язково всім з'являтися на виборчі дільниці особисто. Закон 1946 р. передбачав, що окремі категорії виборців матиме право голосувати поштою. Такими категоріями були:

1. Солдати, які дислокуються в метрополії Франції або в місцях, де звичайна затримка поштової служби становить понад шість днів від столиці.
2. Державні службовці на окупованих територіях (з яких найчисленнішою найчисельнішою групою в 1956 році були, ймовірно, берлінські службовці).
3. Їхні звичайні співмешканці - члени їхніх сімей тощо.
4. Моряки та інші особи, які перебували в морі.
5. Державні та громадські службовці, які за характером своїх обов'язків перебувають далеко від дому обов'язків.
6. Працівники цивільної авіації.
7. Породіллі, інваліди, невиліковно хворі або каліки, які перебувають у певних визнаних установах.
8. Біженці від війни [65, с.141].

Французьке законодавство, не передбачає жодних положень для осіб, які хворіють або є недієздатними у своїх власних домівках. У пресі, зокрема в комуністичних виданнях, прозвучала певна критика з цього приводу, хоча жодних оцінок щодо кількості постраждалих людей не надано. За оцінками L'Express, 10-11 грудня за винятком того, що близько 700 000 бюлетенів поштою було надіслано відповідним службам.

Власне процедура голосування виглядає наступним чином. Приходячи на виборчу дільницю, кожен виборець спочатку встановлює свою особу. Потім йому видається конверт, він бере стільки бюлетенів, скільки бажає (звичайно, він може принести деякі з них з собою, оскільки партії надіслали зразки своїх бюлетенів кожному виборцю разом з циркулярами), заходить до кабінки для голосування, вкладає бюлетень зі своїми кандидатами в конверт, знову виходить і переконується у тому, що у нього в руці лише один конверт, після чого опускає його в урну для голосування. Після цього президент оголошує: «а votk», і один з членів «hiu.eau de vote» відповідає за те, щоб викреслити ім'я виборця у «liste d'e'margement», поставивши навпроти нього свій підпис або ініціали [65, с.149].

Виборці, які не бажають голосувати за прямим партійним квитком, мають дві можливості, відкриті для них. Перший варіант – вони можуть скористатися своїм правом голосу відповідно до власних переконань, позначаючи ім'я одного або декількох кандидатів, яким вони віддають перевагу перед іншими. Другий – виборець може вдатися до «panachuge» (панашуге), тобто викреслити ім'я кандидата, якого він не підтримує, і, за бажанням, замінити його на ім'я кандидата з іншого списку. Виборець дійсно може написати свій власний бюлетень, якщо він цього бажає, хоча він може включити до нього лише кандидатів з існуючих партійних списків [65, с.149].

Після закінчення голосування підрахунок голосів або підрахунок голосів відбувається безпосередньо на виборчій дільниці. Виборча скринька відкривається, і проводиться окремий підрахунок конвертів та бюлетенів, які були знайдені без конвертів. Останні вважаються недійсними і не можуть бути включені до підрахунку голосів. Потім перевіряється кількість конвертів, щоб переконатися, що вона не перевищує кількість виборчих бюлетенів. На виборчих дільницях, які обслуговують 300 або більше виборців, підрахунок здійснюється не членами виборчої комісії, а уповноваженими особами, які можуть бути призначені або кандидатами, або виборчою комісією з числа присутніх представників громадськості. Якщо два або більше бюлетенів знаходяться в одному конверті, вони будуть визнані недійсними, за винятком випадків, коли вони обидва стосуються одних і тих же списків або кандидатів, в цьому випадку вони будуть прийняті, але будуть зараховані як один. Бюлетені з нечітким маркуванням вважаються недійсними. Після закінчення підрахунку голосів члени комісії несуть свої конверти та бюлетені до комісії, яка підраховує дійсні голоси та різні категорії недійсних або сумнівних голосів, а потім спалює дійсні бюлетені та конверти в присутності виборців (громадськість може бути присутньою протягом усього процесу підрахунку голосів), якщо, звичайно, не було зареєстровано скарги або протесту щодо результатів підрахунку голосів з боку однієї із зацікавлених сторін. Після цього складається усний протокол, який містить усі цифри, всі зауваження та скарги. Представникам кожного списку

пропонується підписати усний протокол або, якщо вони відмовляються, записати свої причини. Якщо комуна має кілька виборчих дільниць, результати з кожної з них передаються до комісії першої виборчої дільниці, де їх підсумовують, щоб отримати загальний результат комуни. Після встановлення загального результату голосування спірні бюлетені та протоколи якнайшвидше надсилаються до головного міста виборчого округу для остаточної перевірки або повторного розгляду, який проводить комісія, що складається з голови Цивільного трибуналу, двох суддів, секретаря та представника префекта, а також представника кожної з партій. Їхнє завдання - консолідувати результати голосування в громаді, перевірити підрахунок голосів, розподілити місця між різними списками, визначити, які кандидати були обрані, і офіційно оголосити результати [65, с.149-150].

Однак, існували певні обмеження для деяких категорій громадян, зокрема, для алжирських мусульман, які стикалися із нерівним ставленням. Наприклад, алжирські мусульмани не мали того самого доступу до виборчих списків, що й інші громадяни Франції, і часто знаходилися під впливом факторів, які обмежували їх можливості голосувати. Націоналістичні політичні партії та представники улемів, коли могли брати участь в управлінні, були відсторонені законними засобами консервативними та ліберальними колонами [67, с.156-157].

Отже, я вважаю, що уряд Франції зумів організувати парламентські вибори у 1956 році, які відбулися відповідно до встановлених норм та процедур, незважаючи на залученість у Алжирській війні. громадяни мали можливість виразити свою волю та вибрати представників до Французького національного собору та Сенату. У свою чергу було дотримано низку таких виборчих принципів як прямі, вільні, чесні, таємні вибори. Однак, з іншого боку, варто врахувати деякі обставини, які можуть піддавати сумнівам демократичність цих виборів. Наприклад, під час Алжирської війни існували певні обмеження для алжирських мусульман щодо їхнього виборчого права, що може підняти питання щодо рівності виборчого процесу. Крім того, можна врахувати загальну політичну обстановку та вплив режиму на проведення виборів.

3.4. Вибори в Ізраїлі під час воєнного конфлікту

Рамки виборчої системи Ізраїлю визначені в статті 4 Основний закон: Кнесет, в якому зазначається: «Кнесет обирається загальними, національними, прямими, рівними, таємними і пропорційними виборами відповідно до Закону про вибори в Кнесеті». У день виборів виборці віддали один голос за політичну партію, яка представлятиме їх у Кнесеті. Кожен громадянин Ізраїлю у віці 18 років і старше має право голосу. Ізраїльтяни всіх етнічних груп і релігійних переконань, включаючи арабських ізраїльтян, беруть активну участь у цьому процесі, і протягом багатьох років відсоток голосів сягає близько 80 відсотків. Вся країна становить єдиний виборчий округ. Кнесет, парламент Ізраїлю, обирається безпосередньо виборцями, а не через орган виборців. Усі подані голоси мають рівну вагу. Вибори проводяться таємним голосуванням. 120 місць у Кнесеті розподіляються пропорційно відсотку кожної партії від загальної кількості голосів виборців. Однак мінімум, необхідний для того, щоб партія отримала місце в Кнесеті, становить 2% від загальної кількості поданих голосів [68, с.182].

Вибори до Кнесету ґрунтуються на голосуванні за партію, а не за окремих осіб, і багато політичних партій, які змагаються за обрання до Кнесету, відображають широкий спектр поглядів і переконань. Відповідно до Закон про фінансування партій, казначейські асигнування на виборчі кампанії надаються кожній фракції з розрахунку одна заздалегідь визначена «одиниця фінансування» на місце, отримане на попередніх виборах до Кнесету, плюс одна одиниця на мандат, отриманий на поточних виборах до Кнесету, поділена на два, плюс одна додаткова одиниця фінансування. Нові фракції отримують аналогічний розподіл, але заднім числом, залежно від кількості мандатів, отриманих на виборах. Жодна фракція не може прямо чи опосередковано отримувати від будь-якої особи або її утриманців внесок, що перевищує суму, встановлену законом і прив'язану до індексу споживчих цін. Фракція або список

кандидатів можуть не отримати фінансовий внесок від особи, яка не має права голосу на виборах. Об'єкт Центральна виборча комісія, на чолі з суддею Верховний Суд і включаючи представників партій, які займають місця в Кнесеті, відповідає за проведення та нагляд за виборами. Регіональні виборчі комісії здійснюють нагляд за функціонуванням місцевих виборчих комісій, до складу яких входять представники щонайменше трьох партій у Кнесеті, що минає. Будь-яка особа віком від 16 років має право бути членом виборчої комісії [69].

Вибори в Ізраїлі відбулися під час воєнного конфлікту з ХАМАС, а саме вибори до Ізраїльського Кнесету відбулися 10 лютого 2009 року, під час операції «Литавра вогню» (Литий свинець), яка була відповіддю на ракетні атаки з сектора Газа, що контролювався радикальною палестинською групою ХАМАС. У 2008 році палестинці почали стріляти ракетами більшої дальності та більш руйнівними снарядами, кілька разів влучаючи в місто Ашкелон. Ізраїль відреагував на ці атаки, націлившись на пускові установки та атакувавши місця, які, як вважається, є складами боєприпасів або військовими базами.

Довгострокова модель показує, що участь у виборах в Ізраїлі неухильно знижується з 80% два десятиліття тому до відсотка трохи вище 60% у першому десятилітті 21-го століття. Корупція та особисті скандали, що зачіпають центральних політичних діячів, таких як прем'єр-міністр Ехуд Ольмерт, сприяли втраті політиками престижу та низькій явці виборців. Міжнародна фінансова криза, яка мала значні наслідки в Ізраїлі протягом місяців, що передували виборам, розглядалася як одна з головних політичних проблем. Насильство набуло нових висот у розпал виборчої кампанії. Члени коаліційного уряду знали, що ніхто не зможе пройти вибори, не зайнявшись серйозно питанням безперервного ракетного і мінометного обстрілу з Гази. Всі спроби вирішити цю проблему шляхом блокади Гази зазнали невдачі завдяки сотням тунелів, проритих палестинцями під кордоном з Єгиптом, через які вони отримували регулярні поставки, включаючи зброю і вибухівку [68, с.182].

Варто констатувати факт, що провести вибори, поки ХАМАС посилював свої напади на цивільне населення на півдні Ізраїлю було вкрай важко. Виборча

кампанія була перервана на три тижні під час ізраїльського військового наступу в Газі. Звідси випливає дуже парадоксальний висновок: одним з головних факторів на виборах в Ізраїлі був, по суті, ХАМАС. Посилюючи тиск на чинний уряд Ізраїлю, вони провокували військову реакцію Ізраїлю з усіма змінами результатів виборів, які це могло спричинити. Відновлення кампанії в середині січня 2009 року, за кілька тижнів до виборів, ніяк не загостило інтерес громадськості [68, с.184].

Частота голосування виборців склала 72%, що є найвищим показником за останні десятиліття років. Результати були оголошені протягом 45 годин після закриття виборчих дільниць виборів, але чітко вказати переможця було важко. Зважаючи на все ще напружену ситуацію в Газі та вищезгадану операцію «Литий свинець», національна безпека була головною темою, яку висвітлювали ЗМІ під час передвиборчої кампанії 2009 року. Така ж ситуація вже мала місце у 1996 році, коли вибори відбулися через місяць після завершення операції «Грона гніву», або у 2001 році - через кілька місяців після «Інтифади Аль-Акса». Другою важливою виборчою темою були стосунки між євреями та арабськими громадянами Ізраїлю. Це було пов'язано насамперед з гаслами Авігдора Лібермана, що посилалися на принцип: «немає лояльності - немає громадянства», виступаючи за позбавлення громадянства арабських жителів Ізраїлю, які підтримували палестинські організації, що вважаються ізраїльтянами терористичними [70, с.222-223].

Отже, вибори 2009 року в Ізраїлі характеризувалися інтенсивною конкуренцією між різноманітними політичними силами. Переважали правоцентристська Лікуд та центристська Кадіма як головні учасники цього політичного протистояння. Значна участь громадськості у виборчому процесі свідчила про активний політичний діалог у країні. Питання безпеки та мирного врегулювання конфлікту з палестинцями залишалися ключовими темами виборів. Як ми бачимо, виборча кампанія в Ізраїлі може продовжуватися навіть під час війни та воєнних дій, але вона може бути суттєво змінена або обмежена через ситуацію в країні.

Під час виборів у 2009 році в Ізраїлі виникали питання щодо дотримання виборчих принципів, зокрема рівності виборців і прозорості виборчого процесу. Зауважу, що деяким громадянам надавалися більші можливості для волевиявлення, тоді як інші були обмежені у цьому процесі, що вже ставить під сумнів принцип рівності виборців, який передбачає, що всі громадяни мають однакові можливості для участі у виборчому процесі. Крім того, були виявлені підозри щодо випадків виборчого шахрайства, таких як спроби неправомірного впливу на голосування та виборчий процес загалом. Ці підозри можуть піддавати сумнівам принцип прозорості виборчого процесу, оскільки вони створюють ситуацію, де не всі аспекти виборчого процесу можуть бути чесно відображені або контрольовані.

ВИСНОВКИ

Проведене мною дослідження демонструє, що під час дії воєнного стану, неможливо повноцінно дотриматись та забезпечити дієвість виборчих принципів. Перешкоди на цьому шляху виникають починаючи із утворення виборчих комісій, складання списків виборців, висування та реєстрації кандидатів, включення до виборчих списків, проведення передвиборчої агітації, голосування та закінчуючи підрахунком голосів, встановленням результатів та їх оприлюдненням. Зарубіжний досвід проведення виборів під час військових дій свідчить про проблеми в належному дотриманні виборчих принципів та сумніви щодо того, наскільки проведені вибори відповідали виборчим стандартам, оскільки у всіх проаналізованих випадках були виявлені або незначні, або грубі порушення виборчих прав людини.

Підсумовуючи дослідження слід зробити наступні висновки:

1. Воєнний стан представляє собою ситуацію, коли цивільний уряд замінюється військовою владою, яка має значні повноваження для призупинення звичайних правових гарантій громадян. Оголошення надзвичайного стану дозволяє уряду тимчасово розширити свої функції та обмежити права і свободи людини в розумних межах. Під час воєнного стану громадянські свободи, такі як право на вільне переміщення, працю, свободу слова, або захист від необґрунтованих обшуків, можуть бути тимчасово призупинені. Існують абсолютні та відносні права, які можуть бути обмежені в разі введення воєнного стану. Правовою основою введення воєнного стану в Україні є Конституція, Закон України «Про введення воєнного стану» та укази Президента щодо введення такого стану. Держава має прагнути узгодити вимоги безпеки із захистом прав людини в умовах воєнного стану. Будь-які встановлені обмеження мають бути обґрунтованими, конкретно спрямованими та тимчасовими, супроводжуватися суворими заходами відповідальності та способами правового захисту. Захист прав людини в складних обставинах є надзвичайно важливим для

формування сильного інклюзивного суспільства, виховання довіри до урядування та просування демократичних цілей України.

2. Під час воєнного стану важливо дотримуватися фундаментальних принципів виборчого права, таких як рівність, вільне волевиявлення, чесність, справжність, тощо. У підсумку, якщо говорити про зміст виборчих прав, то варто виділити три категорії, а саме активне та пасивне виборче право, та менш поширене у науковій правовій доктрині - номінаційне виборче право. Актуальність та важливість дотримання виборчих цензів існує завжди навіть в умовах воєнного стану. Їх нівелювання може призвести до порушення демократичних основ держави, підірвати легітимність влади, сприяти авторитаризму та порушенню прав людини. Важливість та значення дотримання принципів виборчого права впливає не лише з національного законодавства, але й з міжнародних нормативно-правових актів, таких як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, а також Декларація про критерії вільних і справедливих виборів.

3. Принцип рівного виборчого права передбачає відсутність дискримінації під час голосування та рівний доступ до виборчого процесу без будь-яких обмежень на підставі раси, статі, релігії, мови, соціального статусу або інших характеристик. На мою думку, принципу рівності практично не можливо дотриматись в умовах воєнного стану в Україні, оскільки під сумнів ставиться процес волевиявлення наступних осіб: військовослужбовців, які знаходять на тих територіях, де активно ведуться бойові дії; військові, які опинились у полоні чи ворожому оточенні; військові або особи, які тяжко поранені чи хворі внаслідок дій російсько-української війни. Список категорій громадян, процес волевиявлення для котрих складно забезпечити, не вичерпується військовослужбовцями, до вказаних категорій слід віднести внутрішньо переміщених осіб, а також громадян України, які опинились за кордоном.

4. Дотримання принципу вільних виборів є більш реальним в умовах воєнного стану ніж принципу рівності, просте існує також ряд факторів, які ускладнюють процедуру проведення виборів. До таких чинників ми можемо

зарахувати: неправомірний вплив на електорат через соціальні мережі та простори Інтернету. Саме в Інтернеті, телеграм каналах чи інших мережах, якими активно користуються українці, поширюється дуже багато неправдивої інформації, яка потребує критичного мислення. Необхідно також враховувати безпекові вимоги в контексті здійснення вільних виборів, що включає належне забезпечення місць проведення виборів і самої процедури голосування. У воєнний період це може стати складним завданням через потенційну загрозу тривоги і ракетних обстрілів.

Процес голосування військовослужбовці, поранених, хворих чи обмежено дієздатних осіб ніяким чином не регулюється у національному законодавстві. Деякі країни використовують модель, де голосують замість таких осіб їхні родичі чи дружини. Однак реалізація цієї моделі в умовах воєнного конфлікту в Україні може бути складною та потребувати додаткових розробок та заходів безпеки, у зв'язку з тим, що виборчим законодавством України передбачено особисте голосування на виборах. Забезпечення принципу справжності виборів в умовах воєнного стану можливе при наявності альтернативних варіантів для вибору кандидатів під час голосування.

5. Проведення виборів в умовах воєнного стану є надскладною задачею, оскільки один із основних принципів, а саме чесність виборів, не може бути належно забезпеченим у таких обставинах. Принцип чесності та рівності дуже взаємопов'язані. Якщо говорити саме про військових, то як вже вище згадувала, не можливо провести чесні вибори без врахування голосів військовослужбовців, а також тих громадян, які покинули свої домівки. Наступним аспектом є вільний доступ до інформації під час виборів. Громадяни мають мати право на доступ до інформації про кандидатів, їхні програми та плани дій, що дозволяє об'єктивно оцінити альтернативи і прийняти інформоване рішення під час голосування. Забезпечення доступу до інформації про кандидатів сприяє транспарентності виборчого процесу, дозволяючи виборцям краще розуміти політичні погляди та плани кожного кандидата, що сприяє створенню умов для свідомого і об'єктивного вибору виборцями на

основі їхніх власних переконань і уподобань. Проведення виборів без рівного доступу до інформації різних груп населення виключає принцип чесних виборів.

6. Щодо процедури голосування в умовах воєнного стану, слід звернути увагу на те, що голосування включає у себе багато складових, які можуть бути порушені на будь-якому із перелічених далі етапів через російсько-українську війну, а саме: підготовка місць для голосування, власне процедура голосування, що включає таємність віддання голосу, спостереження, а саме наявність міжнародних спостерігачів, включення до списку виборців на виборчих дільницях, встановлення результатів та підрахунок голосів, тощо.

7. Міжнародний досвід проведення виборів в умовах військових конфліктів, на прикладі таких країн, як Хорватія, США, Канада, Франція та Ізраїль демонструє можливість організації та проведення виборів навіть у складних обставинах, проте виявлені порушення виборчих принципів, включаючи окремі серйозні випадки, суттєво підриває довіру до кінцевих результатів цих виборів.

Найбільшої критики зазнали вибори у Хорватії та Канаді. Передовсім це стосувалось проявів дискримінаційної політики щодо певних груп населення, відповідно під сумнів ставилось дотримання принцип рівності, чесності та вільного доступу до виборів, окрім того були виявлені маніпуляції під час проведення виборчої кампанії та процедури голосування, тощо. Усі досліджувані держави прагнули створити умови, які б дозволяли військовим брати участь у виборах, що є важливим аспектом у контексті проведення виборів під час військових дій.

8. Особливий інтерес представляє досвід Ізраїлю у контексті виборів під час воєнних конфліктів. Незважаючи на те, що в 2009 році вибори в Ізраїлі відбулися під час активного воєнного конфлікту, в інших історичних періодах країна відкладала парламентські вибори з приводу збройних конфліктів. Наприклад, під час Шестиденної війни 1967 року, під час Йом-Кіпур війни 1973 року, а також у 2023 році у зв'язку зі зростанням військових дій в регіоні Гази. На мою думку, такі рішення, а саме про відтермінування виборів під час

військових дій є дуже доречними, оскільки пріоритетом виступає безпека кожної особи і надання максимальної допомоги та підтримки як з боку держави, так і з боку громадян збройним силам країни.

Отже, можливість проведення виборів в умовах військового конфлікту, включаючи Україну, теоретично існує, але складність процесу полягає в необхідності забезпечення належного виконання виборчих принципів не лише у правовому полі, в тому числі шляхом внесення змін в законодавство (де-юре), але й на практиці, а саме організації і гарантування безпеки громадян України протягом всього виборчого процесу (де-факто).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4239> (дата звернення: 18.01.2024).
2. Конституційне право: підручник за загальною редакцією Козюбри М. І., Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, А. А. Мелешевич. К.: Ваїте, 2021. 528 с. (дата звернення: 18.01.2024).
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28, Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n47> (дата звернення: 18.01.2024).
4. Про затвердження Порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету міністрів України від 13.07.2011 р. №753. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.01.2024).
5. Загальна декларація прав людини: ООН. Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 18.01.2024).
6. Фігель Ю. О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану *Науковий вісник Львівської комерційної академії*. Серія : Юридична. 2015. С. 222–230. (дата звернення: 18.01.2024).
7. Указ Президента України Про введення воєнного стану в Україні. № 64/2022 від 24.02.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 18.01.2024).
8. Кузніченко С. О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 32–36. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/1-2/8.pdf> (дата звернення: 18.01.2024).
9. Гудзь Л. В., Гудзь, Т. І. Принцип загального виборчого права: міжнародні стандарти та перспективи законодавчої реалізації в Україні. *Вісник*

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2022. № 30. С. 30–39. URL: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-30-03> (дата звернення: 03.02.2024).

10. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с. (дата звернення: 03.02.2024).

11. Савенко М. Активне виборче право: теоретичний аспект. *Право України.* 2013. № 5. С. 122–133. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8c13cee8-f9dc-47c1-b90a-769fcf4d570f/content> (дата звернення: 03.02.2024).

12. Нестерович В. Ф. Зміст та структура суб'єктивного виборчого права в Україні. *Вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. Спеціальний випуск № 3. С. 163–169. (дата звернення: 03.02.2024).

13. Рішення Конституційного Суду України від 06.07.1999 р. № 7-рп/99 URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/203927___203992 (дата звернення: 03.02.2024).

14. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. № 995_042 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BC+#w1_2 (дата звернення: 03.02.2024).

15. Ромців О. І. Виборчі цензи як необхідні «обмеження» виборчого права. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 4. С.93–96. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/19.pdf (дата звернення: 03.02.2024).

16. Нестерович В. Ф. Види виборчих цензів: зарубіжна та українська практика. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління (6(18)). 2021. С. 113-165. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/10.pdf> (дата звернення: 03.02.2024).

17. Марцеляк О. В., . Марцеляк С. М. Правова природа й види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного*

університету: серія: Право. Голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. Вип. 33. Т. 1. С. 79–93 (дата звернення: 03.02.2024).

18. Глиняний І. В. Ценз осілості як один із виборчих цензів сучасної України. *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика, 2019. № 2. С. 106–112. (дата звернення: 03.02.2024).

19. Латковська Т. А. Володіння державною мовою як один із виборчих цензів сучасної України. *Juris europensis scientia*. 2022. Випуск № 2. С.14–17. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2022/3.pdf (дата звернення: 03.02.2024).

20. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні: монографія. Львів, 2010. 462 с. (дата звернення: 03.02.2024).

21. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь (CDL-AD(2002)23rev). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. Київ: Логос, 2016. Ч. 1. С. 143–176. (дата звернення: 03.02.2024).

22. Сон С. С. Принцип рівного виборчого права за європейськими стандартами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С.31–34. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2019/8.pdf (дата звернення: 03.02.2024).

23. Нестерович В. Ф. Виборче право України: Підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 504 с. (дата звернення: 10.02.2024).

24. Ільницький М. С. Теоретико-правові засади виборчого процесу. *Європейські перспективи*. 2018. № 2. С. 11–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2018_2_4 (дата звернення: 10.02.2024).

25. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів: суть та типологія. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць. Львів: Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2008. Вип. 20. С. 37–42. URL: https://vlp.com.ua/files/08_76.pdf (дата звернення: 10.02.2024).

26. Бучин М. А. Еволюція демократичних принципів виборів та особливості їхньої реалізації в Україні. дис. на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Львів, 2016. 488 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/05/dis_buchyn.pdf (дата звернення: 10.02.2024).

27. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зі змінами, внесеними Протоколом № 11 (994_536). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#o18 (дата звернення: 10.02.2024).

28. Ключковський Ю. Коментар Загальної частини Виборчого кодексу України та проблеми післявоєнного виборчого права. Український часопис конституційного права. 2022. № 4. С.31–37 URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2022-4/pdfs/4-yurii-kliuchkovskiy-komentar-zahalnoi-chastyny-vyborchoho-kodeksu-ukrainy-problemy-pisliavoiennoho.pdf> (дата звернення: 10.02.2024).

29. Виборчий кодекс України: Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020, № 7, № 8, № 9, Ст. 48 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20?find=1&text=%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BD#n120> (дата звернення: 10.02.2024).

30. Ключковський Ю. Б. Принцип чесних виборів у виборчому праві України. *Право України*. 2013. № 5. С. 165–174. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/82708996-3a4b-4d2e-8028-445551f0abe3/content> (дата звернення: 10.02.2024).

31. Конвенція СНД про стандарти демократичних виборів, виборчих прав та свобод №997_622 від 07.10.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_622#o80 (дата звернення: 10.02.2024).

32. Павленко, В. В. Вибори та виборча система в Україні: історико-правовий аналіз. *Юридична наука*. 2020. (2(104), С. 485–496. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-104-2.54> (дата звернення: 10.02.2024).

33. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст.385 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n49> (дата звернення: 10.02.2024).

34. Державна служба України із надзвичайних ситуацій. Розмінування територій надовго залишатиметься для нас пріоритетним завданням - Сергій Крук. 22.02.2023. URL: <https://dsns.gov.ua/uk/news/ostanni-novini/rozminuvannia-teritorii-nadovgo-zalisatimetsia-dlia-nas-prioritetnim-zavdanniam-sergii-kruk> (дата звернення: 10.02.2024).

35. Єгорова В. С. Зміни у виборчому праві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Випуск 2(31). С. 10–13. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2_2020/4.pdf (дата звернення: 10.02.2024).

36. Венгер В. М. Вибори як ключова форма безпосередньої демократії: конституційні засади. Конституційне право : підручник за заг. ред. М. І. Козюбри Київ: ВАІТЕ, 2021. Підрозділ 4.2. С. 272–290. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/4b5156ea-c783-40bf-aa33-1a01bc138865> (дата звернення: 17.02.2024).

37. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн. К., 2009. 500 с. URL: <https://www.venice.coe.int/files/CDL-elec-opinions-UKR.pdf> (дата звернення: 17.02.2024).

38. Бакумов О. С. Принцип таємного голосування в аспекті зловживання виборчими правами. *Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції* : матеріали XII міжнар. наук.-практ. конф. (Суми, 24–25 трав. 2019 р.) МВС України, Харк. нац. ун-ту внутр. справ. Суми: Видав. дім «Ельдорадо», 2019. С. 19–21 URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/f5aaef10-c188-480d-a28a-d04b2c607b01> (дата звернення: 17.02.2024).

39. Марцеляк О. Принцип таємного голосування історія становлення та сучасна концепція реалізації. *Юридичний вісник*. 2015. № 3 С. 191-196. URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/1662> (дата звернення: 17.02.2024).
40. Майданник О. О. Конституційне право України. навч. посіб. К: Алерта, 2011. 380 с. (дата звернення: 17.02.2024).
41. Ключковський Ю. Б. Принцип таємного голосування. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2017. Т. 200. С. 32–40. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/c06e4ee1-fd3f-44ae-874e-86aa9776a72c> (дата звернення: 17.02.2024).
42. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст.131 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.02.2024).
43. Про Державний реєстр виборців: Закон України від № 698-V. від 22.02.2007 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 20. Ст.282 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#n18> (дата звернення: 17.02.2024).
44. Ільницький М. С. Виборчі процедури як складова виборчого процесу. *Верховенство Права*. 2018. № 2. С. 9–15. (дата звернення: 17.02.2024).
45. Марцеляк О. В., Марцеляк М. О. Місце і роль офіційних спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій на виборах: досвід України і зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2021. Том 63. С. 70–82. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/232083> (дата звернення: 17.02.2024).
46. Медіацентр Україна – Укрінформ. Понад 8 мільйонів українців наразі перебувають за кордоном – дані дослідження. URL: <https://mediacenter.org.ua/uk/ponad-8-miljoniv-ukrayintsiv-narazi-perebuvaют-za-kordonom-dani-doslidzhennya/> (дата звернення: 17.02.2024).
47. Постанова ЦВК від 15 серпня 2023 року № 53 «Про затвердження обсягу видатків для включення до бюджетного запиту за бюджетною програмою 6741020 «Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на проведення

виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» до проєкту Державного бюджету України на 2024 рік, орієнтовних обсягів видатків, необхідних для проведення виборів народних депутатів України, Президента України та додаткового обсягу видатків для проведення місцевих виборів у 2024 році» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0053359-23#Text> (дата звернення: 17.02.2024).

48. Джуро Сесса, Альбіна Росандич. Досвід республіки Хорватія у проведенні виборів: від післявоєнних викликів до кризових ситуацій сьогодення. Набутий досвід та перспективи. Аналітичний огляд. Червень 2023 року. Рада Європи. URL: <https://rm.coe.int/fin-4-/1680acbe0c> (дата звернення: 02.03.2024).

49. Каравайцева О. Трансформація виборчої системи Хорватії. *European political and law discourse*. 2015. Том 2 Випуск 2. С. 185–189. URL: <https://epd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/29.pdf> (дата звернення: 02.03.2024).

50. Dominika Mikucka-Wójtowicz. Manipulacje systemem wyborczym w Republice Chorwacji w latach 90. xx wieku i ich wpływ na kształt tamtejszej sceny politycznej. 2009. № 21. Str.143–164. URL: <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/274761> (дата звернення: 02.03.2024).

51. Parliamentary and Presidential Elections in an Independent Croatia. Saturday. Report Prepared by the Staff of the Commission on Security and Cooperation in Europe. August 1, 1992. P. 27 URL: <https://www.csce.gov/publications/parliamentary-and-presidential-elections-independent-croatia-0/> (дата звернення: 02.03.2024).

52. Elections in the Republic of Croatia 2 August 1992. Report of The International Republican Institute. P. 13. (дата звернення: 02.03.2024).

53. Government, Public Service, and International Studies. Croatia (1992-present). The University of Central Arkansas. URL: <https://uca.edu/politicalscience/home/research-projects/dadm-project/europerussiacentral-asia-region/croatia-1992-present/> (дата звернення: 02.03.2024).

54. Козинець О. Г., Кот В. В. Особливості проведення виборів президента США. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2022. Т. 33 (72). № 1. С. 19–24. URL: <http://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/28343> (дата звернення 04.04.2024).
55. Russell Horton. Evolution of Absentee Voting from the Civil War to WWII. Reference Archivist. 2020. October 5. URL: <https://wisvetsmuseum.com/evolution-of-absentee-voting-from-the-civil-war-to-wwii/> (дата звернення 04.04.2024).
56. The Soldier Voting Act and Absentee Ballots in World War II. The national wwii museum. New Orleans Article. October 19, 2020. URL: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/soldier-voting-act-1942-absentee-ballots> (дата звернення 04.04.2024).
57. The Khaki Election. Intriguing History. Comments Off. Apr 5. 2019. URL: <https://intriguing-history.com/the-khaki-election/> (дата звернення 04.04.2024).
58. Craig Baird. Canada in WW1. From John To Justin. Podcast Episodes. The Elections: 1917. Canadian History. 25 Aug. 2021. URL: <https://canadaehx.com/2021/08/25/the-elections-1917/> (дата звернення 05.04.2024).
59. John R. English, Daniel Panneton, Wartime Elections Act. February 7. 2006. Last Edited: May 7. 2021. The Canadian Encyclopedia. URL: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/wartime-elections-act> (дата звернення 05.04.2024).
60. The War-Time Elections Act and Women Voters in 1917. Canadian history. November 1. 2019. URL: <https://activehistory.ca/blog/2019/11/01/the-war-time-elections-act-and-women-voters-in-1917/> (дата звернення 05.04.2024).
61. Richard Foot, David Joseph Gallant. Election of 1917. August 12. 2015. Last Edited March 19. 2020. The Canadian Encyclopedia URL: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/election-of-1917> (дата звернення 05.04.2024).
62. Voting rights act in canada learning tools. Historoca Canada. Funded by the Government of Canada. P. 10–11. URL:

<https://fb.historicacanada.ca/education/english/voting-rights-in-canada/10/> (дата звернення 05.04.2024).

63. Sir Robert Borden, Henri Bourassa, Sir Wilfrid Laurier. Conscription, 1917. Canada and the First World War. Canadian War Museum. URL: <https://www.warmuseum.ca/firstworldwar/history/life-at-home-during-the-war/recruitment-and-conscription/conscription-1917/> (дата звернення 05.04.2024).

64. Canadian Encyclopedia. Election of 1917: Military Service Act. Valour Canada. URL: <https://valourcanada.ca/military-history-library/election-of-1917-military-service-act/> (дата звернення 05.04.2024).

65. Nicholas H. G. The French election of 1956 I. electoral law and machinery. New College, Oxlord P. 139–150 URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1111/j.1467-9248.1956.tb00949.x> (дата звернення 11.04.2024).

66. Murray S. Steadman, JR. The French election of January 1956. Swarthmore College. P. 70–76. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/106591295600900107> (дата звернення 11.04.2024).

67. Johnson Timothy Scott. The French Revolution in the French-Algerian War (1954-1962): Historical Analogy and the Limits of French Historical Reason. 2016. № 9. *CUNY Academic Works*. P. 300. URL: https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2439&context=gc_etds (дата звернення 11.04.2024).

68. Mario Sznajder. The 2009 Elections in Israel Mediterranean Politics. Middle East. Med. 2010 P. 182–185 URL: <https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/03/The-2009-Elections-in-Israel.pdf> (дата звернення 11.04.2024).

69. Jewish Virtual Library. Israel Elections: Overview & Explanation. AICE. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/overview-and-explanation-of-israeli-elections> (дата звернення 11.04.2024).

70. Przemysław Zawada. Dominujące tematy w kampaniach wyborczych w Izraelu w latach 2009, 2013, 2015 a relacje izraelsko-unijne. Centre for Europe, University of Warsaw. Str. 219–232. URL: <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-5529645a-bf27-4b2d-92f9-18ff5e284ed2> (дата звернення 11.04.2024).